
INTERVJU

POGOVOR Z NIKOM TOŠEM, SOCIOLOGOM IN DOLGOLETNIM PREDSTOJNIKOM CENTRA ZA RAZISKOVANJE JAVNEGA MNENJA

V pogovoru s profesorjem Nikom Tošem so sodelovali profesorji Ivan Bernik, Vlado Miheljak in Mitja Hafner Fink, ki je pogovor usmerjal.

Pogovor je bil najprej namenjen tvoji 80-letnici, sedaj pa se približujemo že 82-letnici in hkrati 50. obletnici ustanovitve Centra za raziskovanje javnega mnenja (CJM), 1966. Pogovarjali se bomo o obojem, o tvojem življenju in delovanju in o nastanku in razvoju raziskave Slovensko javno mnenje (SJM), saj sta obe zgodbi prepleteni.

Kaj je bilo na začetku? V enem prejšnjih pogovorov za Teorijo in prakso z Vladom Miheljakom si pojasnjeval zasluge pravnikov, profesorjev in študentov, diplomantov pri nastanku in razvoju sodobne slovenske sociologije. Kako to pojasnjuješ danes? In zanima nas, kaj je bilo tisto, kar je tebe kot diplomiranega pravnika privedlo v prostor sociologije in še posebej na področje empiričnega družboslovnega raziskovanja. Nasploh bi lahko rekli, da to področje pravnikom ni ravno blizu.

Postavljate me daleč nazaj. Tudi sam si zadnje čase zastavljam vprašanje o tem, kaj je vplivalo na moja ravnanja, še posebej, kaj je vplivalo na moje poklicne izbire. Preden bi poizkušal pojasniti prehod iz prava v družboslovje, v sociologijo, pa bi želel – tudi sam sebi – odgovoriti na vprašanje, kaj me je privedlo na pravo. V dobrih osmih letih, od mature na ljubljanski realki leta 1953, vpisa na Pravno fakulteto, poroke in oblikovanja družine leta 1955, od diplome leta 1958 in v treh letih potem, vse do moje končne poklicne umestitve, najprej na Inštitutu za sociologijo leta 1960 in na takratni Visoki šoli za politične vede leta 1961, se je dogodilo marsikaj, kar kaže na moje doraščanje in dozorevanje – in kar je dokončno določilo mojo nadaljnjo poklicno pot. Ob poroki, po drugem letniku prava, sem se leta 1950 zaposlil, najprej v špedicijskem podjetju kot deklarant, nato kot fakturist in statistik pri Petrolu. V začetku leta 1956 sem dobil štipendijo Okrajnega javnega tožilstva v Ljubljani, od koder sem po nekaj mesecih prejel poziv, da nastopim službo pripravnika in kmalu potem, ob koncu leta 1956, sem kot študent 3. letnika prava postal namestnik okrajnega javnega tožilca. V tej službi sem ostal do diplome, novembra 1958. Diplomiral sem med prvimi in z mnogo več življenjskimi in tudi pravniškimi izkušnjami kot moji študijski kolegi. In prav te izkušnje so določale moj odnos do pravosodja in

pravniškega poklica. Kot tožilec sem »hodil« po ljubljanski pravosodni palači ter opazoval dogajanja v njej. V moji tožilski »pristojnosti« je bila obravnava majhnega kriminala, majhnih tatvin, vlomov, tudi poizkusov pobegov prek državne meje in moralnih prestopkov. Iz tistih časov mi poleg občutka, da sem tožilsko delo opravljal z odporom, ostajajo spomini na prijetna srečevanja z ljudmi, tudi z obdolženci. Globlje pa so me prizadele zaznave o grobem represivnem delovanju pravosodnega sistema, še posebej v bližnji preteklosti. Čas mojega tožilskega delovanja je bil sicer odmaknjen od dachauskih procesov in Nagodetovega procesa, a v pravosodni palači jih je bilo mogoče čutiti; jeseni 1958 je bil sprožen proces zoper Jožeta Pučnika, vpletena vanj sta bila tudi Peter Božič in Polde Bibič, vsi trije moji vrstniki iz Maribora – in mnogi, ki sem jih spoznal kasneje. Opazoval sem tudi, kako so na tožilstvo prihajali in tudi odhajali obdolžilni spisi. Tožilstvo osumljenih pogosto ni obravnavalo po teži dejanj, temveč po pripadnosti. Vse to je kazalo na režimsko naravo pravosodja tistega časa. Zavedal sem se, da gre za hude obremenitve v sistemu, ki jih sam ne morem preprečiti, a jim nočem služiti. Izkušnje in občutenje tistega časa je še dolgo bremenilo slovensko pravosodje. Nedavno je na RTV Slovenija potekal pogovor s profesorjem L. Bavconom, ki je pojasnjeval, kaj je vplivalo na to, da slovensko pravosodje že desetletja pred družbenim prehodom ni izreklo smrtne kazni, čeprav je bila v kazenskem zakoniku predpisana, in zakaj so se kriminološka stroka in sam osebno zavzemali za odpravo smrtne kazni. Breme, ki si ga je pravosodje naložilo v obdobju 1945–1950 z izrekanjem smrtnih kazni, je na njem obstalo, obležalo. Družbene razmere so se medtem spremenile. V šestdesetih govorimo o liberalizaciji, o prodoru modernih razumevanj, tudi na področju kazenskega prava. In vendar me je ob koncu študija vse to močno odbijalo. Decembra 1958, dan po diplomi, sem odpovedal tožilsko službo in nisem si mogel predstavljati, da bi se še kdaj kot pravnik vrnil v pravosodje.

Tvoja osebna izkušnja v pravosodju je torej določala tvoj odhod s tega področja. In kje je tu vpliv Pravne fakultete, profesorjev na tej fakulteti?

Najprej naj povem, da so srečevanja z ljudmi in povezovanje z njimi vsekozi pomembno sodoločale moje presoje in odločitve. Tako sem se med študijem prava najprej srečal z Zdravkom Mlinarjem, zelo angažiranim študentom s svojo življenjsko izkušnjo, in jaz kot študent ob delu, »pravosodni jurist«. Skupaj sva študirala na Pravni fakulteti UL in diplomirala istega dne leta 1958.

Pravniški študij je izrazito normativističen, le izjemoma družboslovno odprt. Vendar smo se srečevali tudi s profesorji, kot npr. z Viktorjem Korošcem, Gorazdom Kušejem, Jožetom Goričarjem in številnimi drugimi. Tako je Gorazd Kušej, odličen predavatelj, prek okvirov formalnega programa govoril o teoriji države in prava. Že v prvem letniku smo poslušali Uvod v družbene vede pri Jožetu Goričarju, ki je študentom pojasnjeval

sociološki kategorialni aparat, pa tudi moderne sociološke teorije; okoli sebe je zbiral zavzete študente v neke vrste raziskovalni proseminar, v katerem so izvajali prve raziskovalne poizkuse. Teorija države, sociologija, tudi kriminološki vidiki v okviru kazenskega prava, Goričarjev raziskovalni proseminar – vse to je odpiralo pogled v novo smer. Nekako v tem času sem dobil v roke drobno knjižico v nemščini z naslovom *Arbeitslose von Marienthal*. To je bilo prvo sociološko raziskovalno poročilo, ki sem ga prebral. Šlo je za čas svetovne gospodarske krize. Več desetletij je na obrobju Dunaja delovala velika tovarna in ob njej se je v kraju Marienthal razvilo veliko delavsko naselje. V času svetovne gospodarske krize je tovarna propadla in vse zaposlene so odpustili. Raziskavo je spodbudil avstrijski socialist Otto Bauer; raziskovalci, večinoma mladi akademiki različnih strok, so poizkušali pokazati na socialni razkroj in učinke dolgotrajne nezaposlenosti. Med tremi podpisanimi avtorji raziskave sta se dva, Paul Lazarsfeld in Marie Jahoda, vpisala v razvoj moderne svetovne (ameriške) sociologije. Razpad podjetja, množično odpuščanje in dolgotrajno brezposelnost sem tedaj dojemal kot pojave v razmerah krize kapitalističnega sistema. V razmerah takratne slovenske oz. jugoslovanske družbe so bili težko predstavljeni. Danes, ko se kažejo grobi učinki prevladujočega neoliberalizma in odsotnost mehanizmov socialne države, pa zopet lahko proučujemo učinke dolgotrajne brezposelnosti in razkroj družbenih okolij. Šele kasneje sem se zavedel, da velja raziskava, ki so jo pred več kot osemdesetimi leti opravili avstrijski raziskovalci, za vzor metodološko izvirno zasnovane aplikativne družboslovne raziskave, z izrazitim socialnim, lahko bi rekli, socialističnim vrednotnim poudarkom. Nekaj let kasneje sem se z Lazarsfeldom oz. njegovimi metodološkimi in raziskovalnimi deli srečal najprej pri predavanjih iz metodologije na Institutu za družbene vede v Beogradu in kmalu potem v okviru priprav za izvedbo raziskave Množičnih komunikacijskih sredstev na Slovenskem (MKS) na Inštitutu za sociologijo (ISU) v Ljubljani. Kot matematik je Lazarsfeld v družboslovno raziskovanje, v metodologijo in analizo, vnesel številne izvirne postopke in se kot vodilni raziskovalec uveljavil na področjih politične sociologije, raziskovanja množičnih komunikacij in raziskovanja tržišča; vseskozi je deloval kot timski človek in ustanavljal pomembne raziskovalne inštitute. Lazarsfelda na tem mestu omenjam, ker je njegov raziskovalni, metodološki koncept neposredno in prek t.i. kölnske sociološke šole pomembno vplival na razvoj empiričnega raziskovanja na Inštitutu za sociologijo, na moje kasnejše raziskovalno in učiteljsko delovanje ter na oblikovanje ljubljanske empirične sociološke šole. Dodam naj še, da je nastajanje marienthalske raziskave vsaj v enem vidiku ustrezalo razmeram v prostoru slovenske sociologije ob koncu petdesetih let. Lazarsfeld je bil matematik, Maria Jahoda je bila psihologinja, preostali člani raziskovalne skupine pa so prihajali iz drugih disciplin, tudi medicine. In prav ta

preplet profesionalnih pristopov se je izrazil v kompleksnosti in raznolikosti uporabljenih metodoloških orodij in načinov analize. Profesionalnih sociologov pač takrat še ni bilo. To pa je veljalo tudi za slovenske razmere. Prve raziskave so snovali pravniki, filozofi, psihologi, profesorji primerjalne književnosti, ekonomisti in tudi matematiki.

Kakorkoli že, vse to me je privedlo k odločitvi, da se k pravu ne vrnem več.

In kdaj se je zgodil prestop v prostor družboslovja oz. sociologije?

Trije diplomirani pravniki, nekako iste generacije, smo decembra 1958 odšli na predstavitvene pogovore na IDN v Beograd in bili sprejeti: Adolf Bibič, Zdravko Mlinar in jaz. Vključeni smo bili v podiplomski program, študirali in poslušali predavanja. Med drugimi nam je predaval Rudi Supek, psiholog in sociolog, doktorand iz Sorbone, ki je prav tedaj pripravljaval gradivo za izdajo prvega metodološkega priročnika Ispitivanje javnog mnjenja (Zagreb, 1960). Teorija države in prava je predaval mladi docent Ljubomir Tadić, kasneje akademik in eden glavnih disidentov; predaval je tudi Jože Goričar – in pri tem zajemal iz moderne sociološke literature – ter drugi. V začetku leta 1959 sem se srečeval s številnimi zanimivimi ljudmi, ki so pomembno vplivali na ves kasnejši razvoj družboslovja oz. sociologije v Jugoslaviji. Poleg radikalnega Rudija Supka in dominantnega Jovana Djordjevića, ustavnega pravnika francoske šole, ki je na Sorboni doktoriral na temo javnega mnjenja, še Radomirja Lukića, prav tako sorbonskega doktoranda, tedaj že karizmatičnega profesorja sociologije na beograjski Pravni fakulteti idr. To so bili visoko izobraženi srbski in hrvaški intelektualci, med njimi tudi številni mlajši, ki sem jih spoznaval in z njimi sodeloval desetletja, do devetdesetih in še kasneje.

Povedati pa moram, da sem v Beogradu ostal vsega štiri mesece, ko sem se zaradi bolezni v družini vrnil v Ljubljano. Že takrat so se nakazovale možnosti, da bo ustanovljen Inštitut za sociologijo – in to mi je olajšalo vrnitev. Ko sem se vrnil v Ljubljano, sem se prehodno zaposlil kot pravnik v Uradu za prošnje in pritožbe, na zahtevo tožilstva, da odslužim svoje študentske obveze, pa se nisem odzval. Kot »pritožbeni« pravnik sem eno leto sodeloval pri reševanju prošenj in pritožb prizadetih pri nacionalizacijskih postopkih. Pri tem sem spoznaval velike krivice, povzročene malim ljudem, ki jih je za seboj puščal nacionalizacijski val. Ob koncu leta 1959 sem prešel na Inštitut za sociologijo (ISU) v podiplomsko skupino profesorja Borisa Zihlerla, ki je bil v tem času direktor inštituta. Dejanski programski vodja inštituta je bil Jože Goričar, ob njem pa Stane Saksida, tedaj sicer še nediplomirani filozof, pa vendar že vodilni raziskovalec. Na ISU sem se najprej znašel v podiplomski skupini pod mentorstvom B. Zihlerla in skupaj s podiplomskimi študenti: Antonom Žunom, kasnejšim profesorjem

obče sociologije in vodjem sociološkega oddelka na Filozofski fakulteti, zgodovinarjem Ludvikom Čarnijem, kasnejšim profesorjem na isti fakulteti, Francetom Vregom, diplomiranim komparativistom, kasnejšim vodilnim komunikologom na FSPN, ki je bil pozvan, da vzpostavi izobraževalni program za novinarje; tam sem se srečal tudi z Božidarjem Debenjakom, diplomiranim biologom ter kasnejšim vodilnim marksističnim filozofom in profesorjem na FF, pa tudi z Janezom Pirnatom, kasneje enim od vodilnih slovenskih kiparjev idr. Bili smo zbrani iz vseh vetrov in različnih generacij. Sam sem kmalu po prihodu v skupino moral na služenje vojaškega roka, po vrnitvi iz vojske pa so me poslali na drugo »služenje« kot predavatelja predmeta Uvod v družbene vede na Fakulteti za naravoslovje in tehnologijo. Če bi ostal v tej vlogi dalj časa, bi obstal na periferiji družboslovja in sociologije. In vendar so mi predavateljske izkušnje v stiku z velikimi skupinami študentov FNT, bistrih naravoslovcev, matematikov, fizikov, kemikov idr. koristile – pridobival sem pedagoško izkušnjo in rutino. Še danes, po več kot petdesetih letih, srečujem študentke in študente iz tistega časa, ki pravijo, da so me kar radi poslušali.

Na ISU se je vse od ustanovitve postopoma uveljavljal koncept empiričnega družboslovnega raziskovanja. Tako je bila na primer v letih 1960/61 na pobudo UNESCO izvedena empirična raziskava prostega časa, ki sta jo vodila Vito Ahtik in Stane Saksida; Vladimir Bonač je raziskoval in doktoriral iz tematike sociologije družine, v istem času je s področja politične sociologije pri prof. Goričarju doktoriral Beograjčan Ljubo Tadić. Izvedena je bila prva aplikativna empirična komunikološka raziskava med bralci Nedeljskega dnevnika na povabilo urednika Dnevnika Miloša Mikelnja. Raziskavo, ki je pomembno vplivala na kasnejši uredniški koncept Nedeljskega dnevnika, smo zasnovali in izvedli Stane Saksida, Mišo Jezernik, Tine Bratina in jaz. Tako je nastal nov tednik, ki je odpiral medijski prostor in bil bolj liberalno in moderno voden – in naredili smo zanimivo raziskavo ter se pri tem veliko naučili.

In po teh raziskovalnih poizkusih je leta 1962 nastala empirična raziskava MKS – v zgodovini slovenskega empiričnega družboslovja nesporno največja tovrstna raziskava. Nastala je na podlagi najboljših praks, opisanih v metodoloških priročnikih ameriške sociologije (Lazarsfeld idr.), bila je široko tematsko zasnovana in usmerjena v medijski in kulturni prostor; vključevala je tudi obsežen sociodemografski blok in vprašanja o vključenosti in aktivnostih v okviru političnega sistema. Standardizirani vprašalnik je bil kar cela knjiga. Izprašali smo 12.000 vzorčno izbranih respondentov – na podlagi vzorca, ki ga je pripravil statistik profesor Marijan Blejec. Formalni vodja projekta MKS je bil Marko Peršič, kasnejši profesor socialne psihologije na Filozofski fakulteti, dejanski vodja in prvi raziskovalec pa Stane Saksida, kasneje direktor ISU; v raziskovalni skupini smo delovali še

psihologa Mišo Jezernik in Ana Barbič, matematik Žiga Knap, številni drugi – in tudi sam. Raziskava MKS je po moji sodbi bila najpomembnejša šola empiričnega raziskovanja v Sloveniji. To se je dogajalo v letih 1961–1963 in tudi sam sem pri tem ogromno pridobil in se naučil. Žal pa raziskava ni bila ustrezno dokumentirana, tako da so njeni rezultati dostopni le prek razmnoženih raziskovalnih poročil, osnovna datoteka pa se je izgubila.

Ali se je torej tu porodila ideja o raziskovanju javnega mnenja na Slovenskem?

Rojstvo ideje je težko določljivo. Sam mislim, da je ideja o raziskovanju javnega mnenja »splovil« Rudi Supek z raziskavo stališč brigadirjev, udeležencev mladinske delovne akcije na avtocesti Zagreb–Beograd, in še posebej s svojo knjigo Ispitivanje javnog mnenja (1960). Sam sem ob koncu leta 1961 dobil dve pomembni zadolžitvi, lahko bi rekel dve nalogi: prvič, da v okviru programskih priprav za novoustanovljeno Visoko šolo za politične vede izdelam študijska načrta za predmeta Metodologija družboslovnega raziskovanja in Javno mnenje; v letnem semestru leta 1962 sem tako prvi generaciji študentov VŠPV predaval predmet Metodologija. In drugič, profesor Lado Vaupotič, direktor Inštituta za javno upravo pri Pravni fakulteti, mi je istega leta naročil, da pripravim načrt za raziskovanje javnega mnenja za potrebe javne uprave. Idejo za tako raziskovanje je prinesel s študijskega bivanja v Parizu, kjer se je srečal z Jeanom Stoezelom, direktorjem francoskega inštituta za raziskovanje javnega mnenja (IFOP) in uglednim francoskim politologom, profesorjem Mouricem Duovergejem, ki je prav v tistem času izdal obsežen metodološki priročnik za potrebe političnih znanosti. Profesor Vaupotič si je kot proučevalec javne uprave zamislil raziskavo javnega mnenja kot instrument za preverjanje uspešnosti delovanja upravnih organov. To pa je bila seveda le njegova zamisel, brez ustrezne politične podpore. Zame je bila to zanimiva spodbuda; projekt sem pripravil, ni pa bil realiziran. In vendar je ideja o raziskovanju javnega mnenja oz. ideja o kontinuiranem družboslovnem empiričnem raziskovanju ostala – in se razvijala.

Ali bi lahko rekli, da so začetki razvoja empiričnega raziskovanja v šestdesetih letih povezani z liberalizacijo oz. demokratizacijo v družbi, ali so morda pri tem pomembni zgolj posamezniki znotraj politike, ki so razumeli pomen takega raziskovanja ali pa so to predvsem iniciative raziskovalcev?

Vse to je pomembno prispevalo k odpiranju raziskovalnega prostora. Brez sprememb v politični klimi v Sloveniji in Jugoslaviji, brez odpiranja, liberalizacije in kljub zamislim in projektom raziskovalcev takih projektov ne bi bilo. Politični vrh je bil v tistem času v skrajni zagati. Jugoslovanska družba je (tudi) tedaj bila v krizi. Normativni modeli in izpeljave samoupravljanja razvojnih problemov niso razrešili. Znašli smo se – z odklikom

od povojnih totalitarnih praks – v obdobju odpiranja in iskanja liberalnejših ter samoupravljanju in napovedani demokratizaciji ustrežnejših strukturnih premikov. Nastajale so normativne, pa tudi dejanske, vsebinske spremembe v pogojih življenja ljudi in tudi v načinu izvrševanja avtoritarne oblasti in vodenju družbe. In ti premiki so puščali vse več vprašanj brez pravih odgovorov in rešitev. Tako je skoraj spontano nastajal prostor za vstop družboslovja, čeprav si ga politika ni predstavljala kot kritično družboslovje.

V začetku šestdesetih let so se tako konstituirale nove družboslovne discipline, in to ne le na področju sociologije, ekonomije, pedagogike, temveč tudi na drugih področjih. To je sovpadlo z notranjo gospodarsko krizo s pretečim naraščanjem brezposelnosti v južnih republikah, a hkrati z odpiranjem meja za prostejši pretok ljudi, s sprožanjem migracijskih tokov, hkrati tudi z graditvijo pomembnih gospodarskih infrastrukturnih objektov (cest, letališč, luk, nuklearke idr.) iz začetka šestdesetih let. V sredini sedemdesetih so se vsi ti procesi zaustavili, politični prostor se je zopet zožil, zaprl. Ob tem je prišlo do (ponovnega) političnega obračunavanja s t.i. liberalizmom in nacionalizmom. Če so to značilnosti jugoslovanskega političnega in gospodarskega razvoja tega obdobja (odpiranje in zapiranje) – se je kot odziv nanje razvijalo tudi jugoslovansko družboslovje, tudi jugoslovanska sociologija. Družbene vede tistega časa so se namreč oblikovale kot »jugoslovanski« projekt, ki nesporno ni mogel nastati brez inicialne podpore politike, pa čeprav se je kasneje razvijal mimo nje in proti njej. Potek institucionalizacije družbenih ved, kot se je razvijal v kratkem obdobju 1957–1967, je bil v začetku v rokah politike, vendar je kmalu iz njih spolzel – in se naprej razvijal proti njej – po sebi lastni logiki. In vsaj deloma, če ne pretežno, je bila to logika akademske avtonomije.

Ali lahko rečeš, da je prevladala bolj »zvitost« politike, da je sama tovrstne programe podpirala, ali pa njena naivnost, da je razvoj družboslovja podprla zaradi »dobrote«?

Bolj kot za zvitost je šlo za potrebo, vendar te potrebe niso dojeli vsi enako. Pri enih je šlo zgolj za popustljivost, dopustljivost, ki pa ni bila trajnega veka. Sicer pa pogledajmo, kaj se je dogajalo. Nedavno smo proslavljali 50. obletnico ustanovitve FDV (VŠPV 1961), ustanovitev sociološkega oddelka na FF (1960), ustanovitev Inštituta za sociologijo (ISU 1959), nekaj let pred tem je bil ustanovljen Pedagoški inštitut – in je kmalu postal sporen, še prej pa je bil ustanovljen Inštitut za ekonomska raziskovanja. Vse to je kazalo, da se prostor družboslovju odpira, saj politika z enotnim konceptom »diagrama« in političnim komisarstvom ni obvladala sistema in razvojnih vzgibov v širokem družbenem prostoru. Tako so nastajale iniciative na šolskem področju, na področju ekonomije idr. Na slednjem predvsem v zvezi z vprašanjem planiranja družbenoekonomskega razvoja; ekonomski voluntarizem

je zamenjalo ekonomsko raziskovanje; nastal je projekt Slovenija 2000, ki je angažiral veliko število raziskovalcev. K tem prizadevanjem sva prispevala tudi Zdravko Mlinar in jaz, ki sva na podlagi dotedanjih raziskav SJM pripravila študijo Neizkoriščeni potenciali za družbeni razvoj (1971). Res je, da je bil v Sloveniji v ozadju teh premikov Stane Kavčič, vendar bi pretiravali, če bi vse te spremembe pripisali zgolj njegovemu osebnemu vplivu.

Podobni premiki so bili vidni tudi drugje v Jugoslaviji. V Beogradu sta bila ustanovljena sociološki oddelek na Filozofski fakulteti in Inštitut za družbene vede – in to prej kot podobne ustanove v Ljubljani. To se je dogajalo tudi v Zagrebu, kjer je bil prav tako postavljen študij sociologije, Inštitut za družbena raziskovanja in Fakulteta za politične vede idr. Ko smo Zdravko Mlinar, Adolf Bibič in jaz na začetku leta 1959 prišli v Beograd, smo lahko poslušali predavanja v okviru že delujočega oddelka za sociologijo na Filozofski fakulteti. Šlo je za širok val sprememb. Ob koncu petdesetih je najprej začelo delovati Društvo filozofov in sociologov Jugoslavije, katerega prvi predsednik je bil Jože Goričar. Ko je na blejskem kongresu prišlo do razhoda med ortodoksno in kritično smerjo, so se razšli filozofi in sociologi, nastalo je samostojno Jugoslovansko združenje sociologov (JUS). Čutiti je bilo, da gre za nova profesionalno družbenokritično utemeljena prizadevanja, čeprav je nad vsem še vedno lebdela »diamat«. Postopoma se je odpiral prehod v smer modernega kritičnega družboslovja: Supek in Kangerga sta sprožila srečevanja na Korčuli, ki v šestdesetih deluje kot korčulanska šola; ob njej je nastala revija *Praksis*, ki je dokumentirala družbenokritične razprave, v katerih so sodelovali vidni evropski levičarji, kot so Markuse, Habermas, pripadniki t.i. frankfurtske sociološke šole, ki se v svojih razpravah niso izogibali ključnih razvojnih problemov socializma in sodobnega sveta idr. Tudi ameriški in drugi evropski sociologi so radi posegali v jugoslovanski prostor kot raziskovalci, zanimalo jih je predvsem delovanje samouprave, torej sistema, ki naj bi omogočal sodelovanje pri upravljanju podjetij in v lokalni samoupravi. V šestdesetih letih so tako nastajali prvi mednarodni projekti, ki so obravnavali upravljanje v lokalnih skupnostih ter problematiko moči in participacije pri upravljanju podjetij. Tudi slovenski sociologi so se vključevali v mednarodne projekte. Eden takih je bil npr. projekt Jakoba Philipa in Henryja Teunija, t.i. Jakobov mednarodni projekt o vrednotah in mobilizacijski vlogi lokalnih voditeljev; potem projekt Roberta Aggerja o izobraževanju in participaciji v lokalnih skupnostih; projekt Arnolda Tannenbauma o participaciji in moči v delovnih organizacijah, pa tudi projekt ameriškega sociologa srbskega rodu Bogdana Denića, ki je poizkušal raziskovati potek oblikovanja javnega mnenja in vpliv t.i. mnenjskih voditeljev. Pri vseh teh projektih so vidno sodelovali tudi slovenski sociologi (Z. Mlinar, V. Rus, J. Jerovšek, S. Saksida, M. Jezernik, A. Barbič, J. Makarovič, K. Boh, B. Kavčič idr.) in sociologi iz drugih jugoslovanskih središč.

Ob raziskavi MKS leta 1962 se je oblikovalo jedro raziskovalcev, ki so kasneje delovali na področju komunikoloških raziskav, raziskovanja politične participacije in političnega javnega mnenja ter tudi na temeljnih socioloških raziskovalnih področjih v zvezi s socialno strukturo, socialno stratifikacijo in razvojem metodologije. Raziskave socialne stratifikacije je nekaj let kasneje kot temeljni raziskovalni projekt uvedel Inštitut za sociologijo. Ob tem so se uveljavili novi raziskovalni pristopi in analitični postopki, med drugim multivariatna analiza; odprla so se nova raziskovalna področja, kot npr. sociologija športa s Krešom Petrovičem, raziskovanje in preizkusi na področju metodologije z multivariantnimi metodami z matematiki Kostom Momirovičem, Cvetom Trampužem, Žigom Knapom in kasneje Anuško Ferligoj idr. Sledil je buren razvoj analitičnih postopkov, orodij in konceptov (npr. socialna omrežja). Reči hočem, da je bila cela vrsta okoliščin, ki je vplivala na potek konstituiranja novih družboslovnih strok, na njihovo institucionalno postavitve ter njihovo metodološko in problemsko rast, in to sočasno v jugoslovanskem prostoru. To seveda še posebej velja za političnosistemski vpliv. Vrata družboslovju so se sočasno odpirala ali zapirala po vseh jugoslovanskih univerzitetnih središčih hkrati, sicer z manjšimi zaostanki, pa vendarle s podobnimi učinki.

In vendar so se že iz petdesetih v začetek šestdesetih let tri družboslovna akademska in raziskovalna središča razvijala različno. Beograjsko je bilo izrazito intelektualistično, socialnofilozofsko, političnokritično. Sam bi ga označil kot socialnofilozofsko (marksistično) usmerjeno z Mihajlom Markovićem, Ljubom Tadićem, Zago Golubović, Dragoljubom Mićunovićem, Svetom Stojanovićem, Nebojšo Popovim in številnimi drugimi, mlajšimi. Dalje, zagrebško, s podobnimi značilnostmi, iz katerega so izšle pobude za korčulansko šolo, ki bi ga lahko označili kot družbenokritično, sistemsko, v katerem so korčulanske razprave nadaljevali v okviru študijske skupine »Človek in sistem«. V tem okviru so delovali predvsem Rudi Supek, Evgen Pusić, Josip Županov, Ivo Kuvačić in številni mlajši. V obe središči oz. šoli so se vključevali tudi slovenski sociologi, med drugim Veljko Rus v korčulansko šolo in v razprave Človek in sistem, Zdravko Mlinar in Stane Saksida predvsem v sistemsko skupino, Tine Hribar v korčulanske razprave idr. To kaže, da se je slovensko družboslovje s svojimi izstopajočimi posamezniki vključevalo v vse družbenokritične razprave in raziskovanja, ki so potekala v takratni Jugoslaviji. Tretje pomembno središče družboslovnega raziskovanja pa je označevala usmerjenost k družbenokritičnemu empiričnemu raziskovanju družbenih pojavov. Ker je pri tem šlo za zgodnji in kontinuiran razvoj v prostoru slovenske sociologije, ki je vzdržal kritična sedemdeseta leta in vse do danes, lahko to usmeritev označimo kot ljubljansko družbenokritično empirično sociološko šolo. Med gradnike te orientacije lahko štejemo zgodnje empirične sociološke projekte ISU v šestdesetih

in sedemdesetih letih, potem celoten potek longitudinalnega programa SJM (1968–1990), kot najvidnejše predstavnike pa S. Saksido, Z. Mlinarja, V. Rusa, P. Klinarja, Z. Roterja, J. Jerovška idr. – in tudi N. Toša.

Iz dosedanje pripovedi sledi, da se je družboslovno raziskovanje oz. sociologija v izhodišču razvijala kot »jugoslovanska« spoznavna aktivnost. Ali lahko v razvoju jugoslovanske sociologije oz. njenih posameznih »šol« iščemo kake vzglede oz. paralele glede na razmere v sociološkem raziskovanju drugje v Evropi in po svetu?

Seveda, zlahka govorimo o vplivu ameriške sociologije, ki se je s svojimi najvidnejšimi predstavniki, nemškimi emigranti iz ZDA, vračala nazaj v evropski prostor. Ni dvoma, da gre za paralele v razvoju naše sociologije tistega časa tudi z razvojem sociologije npr. v nemškem prostoru. Najprej, nemško kritično družboslovje je bilo z nastopom nacizma uničeno. Raziskovanja tega časa sicer pokažejo, da je znaten del družboslovcev nacistični režim podpiral, teza o uničenju družboslovja pa je bila konstrukt za zavračanje njihove odgovornosti. Nemški kritični družboslovci, pretežno judovskega porekla, so si reševali življenja z emigracijo. Tisti, ki so preživel, so se po vojni vračali iz ZDA in s seboj prinašali svoje kritične teoretske koncepte. Tako je bila v šestdesetih letih obnovljena predvojna frankfurtska šola kritične teorije o družbi.

Dalje, drugo paralelo v razvoju naše sociologije vidim s kölnsko sociološko šolo, ki je izrazito metodološko in empirično–raziskovalno usmerjena. Pooseblja jo Rene König, ki se je iz švicarskega eksila vrnil na kölnsko univerzo. Njegova zasluga je bila, da je, denimo, v pozitivističnem smislu prenesel ogromno metodološko raziskovalno izkustvo iz ameriške sociologije v takratni nemški prostor. Tako je leta 1962 pod njegovim uredništvom izšla knjiga Handbuch der Empirischensozialforschung, ki je bila, vsaj zame, poleg Supkove in Miličeve knjige neke vrste metodološka biblija. König je imel širok krog sledilcev, svojo šolo, ki je vplivala na postavitev in razvoj družboslovne raziskovalne infrastrukture – metodološko–raziskovalni inštitut v Mannheimu (ZUMA), arhiv družboslovnih podatkov pri kölnski univerzi (ZA) in družboslovno dokumentacijsko središče v Bonnu (IZ, Bonn). Sociologi iz tega kroga so bistveno prispevali k postavitvi vrste osrednjih mednarodno primerjanih družboslovnih projektov in programov, npr. pri programih EVS, ISSP in ESS ter pri pomembnih politoloških projektih, kot sta bila Political Action in Role of Government. Med najvplivnejšimi so bili E. Scheuch, Königov naslednik, in ob njem H. D. Klingemann, M. Kaase, E. Mochmann, P. Mohler, vsi sledniki kölnske šole, s katerimi sem se povezal, sodeloval in prijateljeval iz sredine osemdesetih let vse do danes. V presečišču njihovih raziskovalnih prizadevanj v šestdesetih in sedemdesetih je bilo vprašanje legitimizacije poteka demokratizacije v Zahodni Nemčiji oz. celotni Zahodni Evropi.

Sociologija je v Jugoslaviji v predvojnem času ostala v zametkih. V povojnem času, ob koncu petdesetih, je s krajšim časovnim zamikom sledila evropskemu razvoju in lahko bi rekli, da je dobila mandat za legitimiranje participativnih modelov (samoupravljanje) v smislu demokratizacije družbe. Čeprav začetno politično naročilo ni bilo nikjer formalno izpisano, seveda tudi ni bilo nikjer zapisano, da naj razvija kritično teorijo o socialistični družbi, še posebej ne frontalne kritike sistema, in da razvija kritično empirično sociološko raziskovanje – kar vse se je dejansko dogajalo. Politika je od nje pričakovala predvsem konformno podporo v razvoju samoupravnega sistema, zavračala pa je družbenokritično družboslovno raziskavo in v bistvu marksistično utemeljeno kritiko družbe.

Praviš torej, da je začetek Centra za raziskovanje javnega mnenja in program Slovensko javno mnenje po eni strani bil možen predvsem zaradi razvitosti empirične sociologije v svetu in v tem prostoru, hkrati pa tudi zaradi pričakovanj ali naročil politike. Ali je tako?

Da, vendar pri tem ne smemo zanemariti povojne pionirske generacije, ki jo v Sloveniji poosebljajo Jože Goričar in njegovi neposredni sledniki. Seveda je v Sloveniji že pred tem, pred vojno, potekalo posamično sociološko, morda bolje, socialistično raziskovanje vprašanj o kmetstvu, delavstvu in podobno. Ne kaže tudi zanemariti pomena in vpliva skupine ruskih intelektualcev – emigrantov, ki so kot formirani družboslovci v dvajsetih letih prihajali v jugoslovanski prostor. Med njimi je bil npr. Evgen Spektorski, ki je na ljubljanski Pravni fakulteti predaval sociologijo in zgodovino socialnih teorij. Opazoval in opisoval pa je tudi takratno jugoslovansko in slovensko družbo. K postavitvi moderne raziskujoče sociologije je bistveno prispevala generacija »mojih« profesorjev. Ob Goričaru in Supku so to še Lukić, Fiamengo, Milić, Pusić in drugi. Večina med njimi je bila pravnikov, ki so se akademsko oblikovali v predvojnem času, nekateri med njimi na Sorboni. Ti so prvi poizkušali prestopati bariere »diamata« in odpirali prehode v moderno družboslovje. Na račun nekaterih med njimi so kasneje bile izpisane kritike, vendar so njihova dela, npr. Supkovo Ispitivanje javnog mnenja, Milićev Sociološki metod, Goričarjeva Sociologija, gradila mostiča, bila so pomemben gradnik v razvoju sociologije šestdesetih let.

Avtorji teh del so bili postavljeni pred posebne preizkušnje predvojnega, vojnega in povojnega časa. Tako je npr. Supek kot pariški študent v vojnem času postal polkovnik francoskega odporniškega gibanja, po vojni francoski komunist, ki se je v Jugoslavijo vrnil po spopadu z informbirojem, in sicer potem ko je zavrnil zahtevo vodje francoskih komunistov, da bi kot Jugoslovan kritično obračunaval z jugoslovanskimi revizionisti. Po vrnitvi domov ni bil nikoli več partijec, vseskozi pa je bil angažiran levi intelektualec in izjemno radikalen kritični analitik z velikim vplivom na razvoj

jugoslovanskega družboslovja, ne le s korčulansko šolo in revijo Praksis. Sam sem imel z njim dolga leta dobre kolegialne povezave. Skupaj z Zdravkom Mlinarjem nama je uspelo, da sva na skupščini Jugoslovanskega združenja za sociologijo v Portorožu leta 1973 preprečila izvolitev politično »primernejšega« hrvaškega kolega, ki je kmalu potem postal visok partijski funkcionar. Za predsednika JUS je bil izvoljen Rudi Supek. V naslednjih dveh mandatih sem z njim v vodenju združenja sodeloval kot podpredsednik; to obdobje označujejo grobi politični pritiski na jugoslovansko sociologijo. In tudi tokrat se je pokazalo, da gre za sociologijo kot »jugoslovanski fenomen«. Pritiski nanjo so potekali po vsej Jugoslaviji in sočasno v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani; v Beogradu vse od leta 1968 dalje, ko so se profesorji sociologije pridružili študentskim gibanjem, pri zasedbi Filozofske fakultete idr. Podobne pojave, sicer ne tako izrazito, pa smo doživljali tudi v Ljubljani. Sociologi so bili pomembni udeleženci študentskih gibanj v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani.

Kje je tu CJM?

Govorim o kontekstu nastanka in delovanja CJM. Vrnil pa bi se k nastanku programa raziskovanja javnega mnenja. Nastajal je postopoma v obdobju od leta 1962 do 1966, Center za raziskovanje javnega mnenja pa je bil ustanovljen v novembru istega leta. Če bi pri tem zamudili le nekaj let, bi do ustanovitve takega centra morda sploh ne prišlo. Tako pa smo že v začetku sedemdesetih bili deležni ostre politične kritike, poizkusov poseganja v avtonomijo skupine, odvzemanja finančnih sredstev, preprečevanja objav rezultatov in medijskega molka. Težko bi torej rekli, da smo delali po naročilu politike.

V tem smislu bi lahko postavili dilemo – glede na vse povedano in klimo, ki je bila na začetku raziskovanju javnega mnenja naklonjena, in po drugi strani težnjo, da bi z raziskavo bili kritični do sistema, bodisi zavestno ali nezavestno, – ali ste pri tem imeli tudi željo, da sistem podpirate, ali ste želeli ostati na distanci, zaprti v akademske cilje?

Razmerje med družboslovjem in politiko, konkretno med sociologijo in politiko, ilustrira pogovor med Titom in skupino slovenskih skrbnikov marksizma, ki je potekal na Brdu leta 1972. Zapis iz tega sestanka navaja, da se je Tito na srečanju zavzel za krepitev marksizma in celo za prepoved nekaterih simpozijev, zlasti poletne šole na Korčuli, kamor so prihajali znani zahodni marksisti. Kritiziral je revijo Praksis. Rekel je, da marksizem obstaja osemdeset in več let, »sedaj pa mi v Jugoslaviji dovoljujemo, da prihajajo, hudič bi vedel od kod vse, in imajo simpozije. Tisti zunanji so še dobri, ampak tisti notranji, ki so tu, ti so najhujši«. In spomnimo se dogajanj iz tistega časa v Sloveniji. Leta 1974 je bil zaključen t.i. politični obračun s FSPN. Podobni

obračuni so se že prej zgodili v Beogradu in Zagrebu. V Sloveniji so ti poračuni potekali še sorazmerno »mehko«, čeprav »obračunanci« tega seveda niso čutili tako. S tem hočem reči le, da so bili obračuni s t. i. liberalizmom in nacionalizmom v družbi in na univerzah v Beogradu in Zagrebu dosti ostrejši, dosti bolj surovi. In dodajmo še, da je bila družboslovna kritika, ki je bila gradnik teh uporov in protestov, po svojem bistvu marksistično utemeljena. Postavljene so bile zahteve proti političnim monopolom, za več enakosti in soodločanja v družbi. V Beogradu so skupino osmih profesorjev vrgli z univerze in jim odvzeli potne liste, podobno v Zagrebu. Mnogi so bili tudi zaprti. V Sloveniji obračun ni bil tako radikalen; trem profesorjem (V. Rusu, T. Hribarju, J. Jerovšku) so bila odvzeta pedagoška pooblastila, ostali pa so raziskovalci na fakulteti ali na ISU; na Pravni fakulteti je bil politično kritizirani profesor (F. Bučar) poslan v prisilni pokoj ipd. A kljub sankcijam so vsi naprej raziskovali.

In kje je bil takrat CJM in kje projekt Slovensko javno mnenje; koliko sta bila prizadeta?

Kot veste, smo s sistematičnim raziskovanjem v okviru projekta Slovensko javno mnenje po vsebinskih, metodoloških in operativnih pripravih začeli na pomlad 1968, ko smo izvedli prvo empirično raziskavo. In nato drugo v letu 1969, tretjo v letu 1970 itd. Menili smo, da bomo lahko raziskavo vodili kontinuirano, kot longitudinalni projekt, tako kot smo si jo zamislili. Pa to vendarle ni bilo tako enostavno. Nastajali so zastoji in vrzeli v izvajanju letnega programa. Tako smo v obdobju od januarja 1971 do aprila 1978 namesto sedmih terenskih raziskav izvedli le tri. Najizrazitejši zastoji so nastali v letih 1974 ter 1976/77. Politične kritike je bila deležna cela raziskovalna skupina SJM. Očitali so nam, da v raziskovanju uporabljamo metode meščanske sociologije, da smo pri tem usmerjeni k posamezniku in ne upoštevamo značilnosti samoupravnega sistema, v katerem družbeno življenje – in tudi oblikovanje javnega mnenja – poteka v lokalnih (krajevnih) v delovnih (TOZD) skupnostih; da z raziskavo SJM posegamo po temeljnih sistemskih predpostavkah idr. In projekt SJM ni dobil finančne podpore; mediji niso poročali o rezultatih naših raziskav, ki so dokončno urejene v ustavi (npr. agromaksimum, položaj kmetijstva, omejevanje zasebne proizvodne dejavnosti, odnose med razvitimi in nerazvitimi) idr. Osebo pa smo bili kritizirani: Zdenko Roter, sicer kot odgovorni urednik Teorije in prakse, Vlado Benko kot dekan fakultete, ki je bil zaščitnik teh »negativnih« pojavov in tudi projekta SJM, ter jaz kot vodja raziskovalne skupine. Seveda pa je še bolj neposredno in osebno ta kritika prizadela navedene kolege profesorje. In vendar je projekt SJM to obdobje preživel. Raziskovalna skupina je kljub zunanji kritiki ostala trdno povezana. Čutili smo, da smo v skupini kot posamezniki močnejši. Longitudinalni zasnovi raziskave smo dodajali nove

tematske vsebine in aplikativne poudarke. Očitno pa o našem raziskovalnem delu v sedemdesetih letih množični mediji skoraj niso poročali; odziv javnosti na raziskave je bil onemogočen.

Ali vas je to spodbudilo, da je bila raziskava usmerjena predvsem v akademsko konceptualizacijo?

Lahko pritrdim, vendar z zadržkom. Vztrajanje pri longitudinalni zasnovi raziskave o participaciji v političnem sistemu, o razmerju med zasebno in družbeno lastnino, o mednacionalnih odnosih in odnosih med republikami, o razmerjih med državo in cerkvijo ter o sistematičnem raziskovanju pojavov religioznosti pomeni ohranjanje ali poudarjanje akademske konceptualizacije. Odpirali smo tudi nova tematska področja in pri raziskovanju sledili novim aplikativnim vidikom. Tako smo v raziskavo uvedli opazovanje ekoloških vrednot, vrednot v prostorskem načrtovanju, socioloških vidikov gradnje velikih infrastrukturnih objektov (avtoceste, izgradnja elektroenergetskega sistema, nuklearna elektrarna ipd.), pa tudi raziskovanje kulturne »potrošnje« (odnos do knjige, obiskovanje kulturnih in umetniških prireditiv, sodelovanje v amaterski kulturi ipd.); dalje, raziskovanja v polju socialne strukture, socioloških vidikov vključevanja Slovencev v mednarodne migracije ipd. Prav migracijski vidik smo v začetku sedemdesetih – da bi se izognili poglobljanju konfliktov pri raziskovanju političnega javnega mnenja – razvili v samostojen raziskovalni program Slovenci v Nemčiji. Raziskava je potekala skoraj desetletje, v njej smo tvorno sodelovali P. Klinar, S. Saksida, S. Mežnarič, S. Švara in N. Toš; rezultati raziskave so opisani v knjigi Vrednote v prehodu IX.

Vse to kaže na prizadevanja za poglobljanje akademskega koncepta raziskovanja – hkrati tudi na vse izrazitejše približevanje raziskave neposrednim in vsakodnevnim problemom slovenske družbe. Nekateri od teh raziskovalnih vidikov so pomenili konceptualno poglobljanje, drugi pa so izzveneli zgolj v svoji aplikativnosti. In prav to je bil tudi eden od smislov raziskave SJM in hkrati garant njenega preživetja.

Nismo se še lotili vprašanja nastajanja centra oz. projekta SJM. Kako je to potekalo?

Že prej sem pojasnjeval, kako se je razvijala ideja o raziskovanju javnega mnenja. Študijski program VŠPV je poleg Metodologije družboslovnega raziskovanja vseboval tudi predmet Javno mnenje. Ta predmet je s prihodom na šolo prevzel F. Vreg. V okviru pouka metodologije so študentje razvijali svoje raziskovalne projekte. Tako smo npr. leta 1963 med prebivalci krajevne skupnosti Savsko naselje v Ljubljani izvedli raziskavo o informiranosti in stališčih v zvezi s sprejemanjem t.i. nove ustave. Podobno raziskavo je na jugoslovanskem vzorcu izvedla raziskovalna skupina Inštituta za

družbene vede v Beogradu pod vodstvom Ljuba Tadića. Oni so v svoji raziskavi ugotovili visoko informiranost in skladnost (konformnost) opredeljevanj državljanov, mi pa smo v Savskem naselju med pretežno mlajšimi, višje in visoko izobraženimi ter zaposlenimi v republiških ustanovah ugotovili bistveno nižjo informiranost in večjo zadržanost do predlaganih sprememb. S študenti smo izvedli še več raziskav, denimo med poslanci v Republiški skupščini (Poslanska aktivnost), o stališčih prebivalstva Slovenije ob arabsko-izraelski vojni, o socialni sestavi članstva ZKS (kjer se je pokazalo, da je delavcev med člani vse manj) in pogledih na delovanje te organizacije med člani idr. Postopoma se je oblikovala zamisel o programu, ki sem jo izpisoval v več variantah, do končnega predloga, ki je bil sprejet na upravnem odboru takratne visoke šole 26. novembra 1966. Potek obravnave in sprejem odločitve je spremljala in sodoločala politika. Okoliščina, ki je bistveno pospešila, če ne celo omogočila ustanovitev Centra za raziskovanje javnega mnenja, pa je bila 29. seja CK ZKJ poleti istega leta na Brionih, kjer je bil zaključen politični obračun z Rankovičem. V dokumentih te seje je bilo zapisano, da raziskovanje javnega mnenja ne sme biti naloga služb državne varnosti in da naj bo preneseno v roke strokovnih raziskovalnih ustanov. Ustanovitev centra je izrazito podpiral takratni predsednik slovenskega Izvršnega sveta Janko Smole. Spomnim se, da sva s takratnim direktorjem VŠPV Stanetom Dolancem na obisku pri njem dobila popolno podporo za program in zagotovilo za njegovo financiranje. Dalj časa je ostajalo odprto vprašanje, ali naj bo ta program ustanovljen pri visoki šoli ali pri sindikatih, na RTV ali kje drugje in kdo je primeren za vodenje takega programa. Končno se je razpletlo tako, da sta poleg našega centra skoraj istočasno bila ustanovljena še raziskovalna centra pri sindikatih in na RTV, in to s specifičnimi nalogami. V CJM smo v začetku 1967 zbrali jedro raziskovalne skupine in začeli s pripravami za sprožitev raziskav. Oblikovala se je prva raziskovalna skupina, v kateri so od vsega začetka – in vseskozi – delovali Peter Klinar, Boštjan Markič, Zdenko Roter in jaz, vsi predavatelji na visoki šoli; skupini se je leta 1969, po vrnitvi iz ZDA, pridružil tudi Zdravko Mlinar. V center smo postopoma vključevali mlajše raziskovalce in strokovne sodelavce. Med prvimi so bili Mirjana Ule, Peter Kozmik, Drago Zajc, Pavle Gantar, Braco Rotar, Silva Mežnarič idr.; v delo centra smo vključevali tudi asistente iz sociološke katedre in drugih kateder. Pomembno okrepitev v delovanju skupine SJM je leta 1970 pomenil prihod matematika Cveta Trampuža, ki je na visoki šoli začel s predavanji računalništva ter vodenjem računalniške dejavnosti, ki smo jo razvijali prav zaradi potreb programa SJM in kasneje empiričnega družboslovnega raziskovanja nasploh. Raziskovalci v centru smo bili kolegialno in delovno povezani. V programu SJM smo vse od začetka sledili potrebam po empiričnem raziskovanju na področjih sociologije religije, sociologije lokalnih skupnosti in prostorskega razvoja, potrebam raziskovanja socialne

strukture, migracij, vrednot, participacije v sistemu, pa tudi komunikološkim in politološkim. Nastal je pomemben razvojni vzgon, odpirali smo vrata mladim perspektivnim raziskovalcem, postopoma se je oblikoval program raziskav na področju sociologije znanosti (Tine Hribar) in kulture (Dimitrij Rupel) itd. Tako povezani in okrepljeni smo lažje obvladali politično kritiko v sedemdesetih letih – in se raziskovalno razvijali.

In kaj je bila značilnost raziskave SJM?

Tedaj smo gradili nekaj novega, kar je danes očitno in kar poimenujemo s pojmom oz. konceptom *social survey*. Gradili smo torej večproblemsko, večtematsko, longitudinalno raziskavo o pomembnih vidikih in problemih družbe in stroke. Zasnovali in razvijali smo standardizirane raziskovalne instrumente, vprašalnik. Že na začetku smo postavili visoke zahteve glede reprezentativnosti pri izboru iz populacije polnoletnih prebivalcev Slovenije; vzorčni načrt nam je izdelal M. Blejec, ki se je pri tem oprl na izkušnje iz vzorčnega načrtovanja raziskave MKS. Določili smo (zahtevne) postopke vzorčenja, pripravili kriterije izbora za terenske sodelavce – anketarje in anketarke ter njihovo šolanje, določili potek nadzora terenskega dela, potek prenosa, oblikovanja datotek, njihove hrambe, postopke analize ... Skratka, raziskave so bile načrtovane. Načrtovanje in nadziranje poteka raziskav SJM je ostalo vseskozi na visoki ravni, vse do danes, ko se naša ravnanja v preteklosti v celoti potrjujejo na ravni visokih zahtev metodološko vodenih mednarodnih primerjalnih projektov, kot npr. pri Evropski družboslovni raziskavi. Že v izhodišču je bil zapisan tudi longitudinalni vidik raziskav SJM. Seveda je raziskava sledila tudi trenutnim zaznavam razmer in povpraševala po aktualnih dogajanjih, a njena družboslovna oz. sociološka zasnova je terjala raziskovanje spreminjanja stališč, vrednotenj itd. Pomembne sklope vprašanj smo tako ponavljali vsa leta, oblikovali časovne nize podatkov in omogočili razkrivanje sprememb v družbi in času. Ta vidik, ki smo ga vgradili v koncept SJM ob koncu šestdesetih let, je bil gradnik vseh pomembnih infrastrukturnih družboslovnih programov v ZDA in v Evropi iz začetka sedemdesetih let. Longitudinalno razsežje je tako postalo temelj vseh pomembnih mednarodnih primerjalnih projektov, pri katerih sodeluje tudi SJM. Vse to se zdi danes nekako samoumevno. To pa ob začetku snovanja projekta SJM, ob koncu šestdesetih let, ni bilo tako. Lahko bi rekel, da smo bili pri tem izvirni, saj smo z gradnjo raziskovalnega koncepta *social survey* – SJM stopali sočasno z razvojem takega koncepta v ZDA (GSS, 1972) in ZRN (ALLBUS, 1980).

In kakšen je bil neposreden vpliv politike na prve raziskave?

Politika je seveda vplivala na ustanovitev centra in to se je posredno kazalo tudi pri zasnovi prve raziskave, SJM 1968, ki je ostala tematsko v

prostoru političnega. Drugo raziskavo, SJM 1969, ko se je skupini pridružil še Z. Mlinar, smo konceptualno odprli, poglobili in v njej načenjali tudi nekatere sistemske postavke in razvojne probleme, npr. vprašanje položaja kmeta in kmetijstva, agromaksimum, omejevanje zasebne dejavnosti na število zaposlenih, nagrajevanje po delu in dohodkovne razlike, vprašanja o mednacionalnih odnosih oz. o tem, kaj povezuje in kaj razdvaja jugoslovanske narode, o prostorskih vrednotah idr. V tem času – in tudi kasneje – je bilo vsako raziskovalno poseganje v t.i. ustavne temelje sistema za politiko nedopustno. In mi smo to počeli. Spomnim se mučnega večurnega pogovora o tematski zasnovi SJM 1969 s S. Kraigherjem, predsednikom Skupščine SRS, kamor sva bila na »pogovor« povabljena dekan V. Benko in jaz kot nosilec raziskave. Še posebej boleč pa je bil za politiko naš poizkus raziskovanja ugleda politikov. Od tu naprej smo bili deležni različnih omejevanj. In le vztrajanje raziskovalne skupine in njena povezanost sta ohranjali družboslovno oz. sociološko zasnovo raziskave SJM kot infrastrukturnega projekta slovenskega družboslovja.

Govoril si o kritiki beograjske in zagrebske sociološke šole, o praksisovcih. Uradna politika je v tem videla neke vrste konkurenco. Celo subverzivno dejavnost. Pa vendar se je v delu politike ohranjal tihi pristanek na kritično družboslovje. Tisti hip, ko družbeni prostor odpreš akademskim raziskovalcem – in del politike se je tega zavedal, ni bil tako naiven – vkal-kuliraš tudi takšne učinke raziskovanja, torej tudi družboslovno kritiko?

Korčulanska šola, ki sicer ni bila nikoli posebej dobrodošla, je bila politično povožena v začetku sedemdesetih let. V tem času so potekali politični obračuni v Zagrebu, Beogradu in pri nas v Ljubljani – v družbi in družboslovju. A vendarle ta pritisk, ta obračun ni bil »totalen«. Odpirale so se nove alternative, nove niše in tako se je npr. sociologom odprl nov prostor v okviru Jugoslovanskega združenja za sociologijo. JUS je deloval kot neke vrste tribuna, enkrat na dve leti s tematskim posvetovanjem. Do tedaj, do splitskega srečanja, 1971 je bilo združenje vodeno bolj konformno. Po zamisli dotedanjega vodstva naj bi JUS vnaprej vodil sociolog, profesor iz Beograda, kasneje visok zvezni partijski funkcionar. Med navzočimi sociologi je prevladalo nasprotovanje. In tako sem v imenu Slovenskega sociološkega društva predlagal za predsednika JUS Zdravka Mlinarja, ki je bil soglasno sprejet. Konflikt je bil potlačen. In pokazale so se nove možnosti v povezovanju: združenje se je konceptualno odprlo, ustanovili smo številne področne oz. disciplinarne združbe, sekcije in delovne skupine, spletla so se nova profesionalna omrežja, oblikoval se je nov profesionalni kodeks ipd. Namesto izgubljenih so torej nastali novi prostori za kritično obravnavo družbe in profesionalno rast, in to se je najbolj neposredno pokazalo na skupščini JUS in znanstvenem posvetu na temo Družbeni konflikti in socialistični razvoj

Jugoslavije, ki je v organizaciji JUS in Slovenskega sociološkega društva potekal v Portorožu v februarju 1972. Posvet, ki smo ga zasnovali in vodili Z. Mlinar, V. Rus in jaz, je potekal na podlagi podmene o krizi jugoslovanske družbe. Raziskovanje in obravnave iz tega izhodišča so v jugoslovanski sociologiji prevladala vse do sredine osemdesetih let. Srečanje v Portorožu je bilo edini vsejugoslovanski sociološki »kongres« z več kot 500 udeleženci. Tam so bili skoraj vsi akademsko oz. raziskovalno delujoči sociologi in sociologinje, pripadniki vseh šol in orientacij iz vseh republik in pokrajin. Spomnim se, da sem kot predstavnik prirediteljev posvetovanje odprl in nagovoril v slovenščini. Ob skupščini se je, tako kot v Splitu, znova sprožil spopad glede vodstva. Predsednik JUS naj bi postal hrvaški sociolog, ki je nekaj let kasneje postal eden vodilnih partijskih funkcionarjev. In to sva z Z. Mlinarjem, ob večinski podpori, preprečila tako, da smo za predsednika JUS izvolili Rudija Supka. Jaz sem mu pri tem pomagal kot podpredsednik. JUS smo vodili v naslednjih dveh mandatih – v obdobju, skrajno nenaklonjenem kritični sociologiji. Supek je v tem času že veljal za disidenta, to oznako pa bi lahko prenesli na večji del takratne angažirane jugoslovanske sociologije, še posebej na njena akademska jedra v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani. To so bila svinčena leta jugoslovanske sociologije, kot je to obdobje označil Ivo Kuvačić. Po posvetovanju v Stubicah leta 1976 so vodenje JUS po logiki medrepubliških izmenjav prevzeli kolegi iz BIH. Prevladala je ortodoksna linija in JUS je bil na koncu sedemdesetih let prvič klinično mrtev. Leta 1981 je bila skupščina JUS simbolično sklicana v Domu JNA v Beogradu. Bilo je vsega nekaj deset udeležencev, večina med njimi iz Beograda in Novega Sada, prevladal je občutek brezizhodnosti, ostal pa je spomin na portoroški posvet izpred desetih let. Zdi se mi, da so bili za prevzem vodstva JUS na vrsti kolegi s Kosova. V mučno razpravo je posegla V. Pusić, sociologinja iz Zagreba, in predlagala mene za predsednika, češ da Slovenci zmoremo, in to argumentirala s Portorožem. Tako sem za J. Goričarjem, ob koncu petdesetih, Z. Mlinarjem v zgodnjih sedemdesetih, v zgodnjih osemdesetih postal predsednik JUS skupaj z V. Rusom kot podpredsednikom. In ne bom pretiraval, če rečem, da je JUS znova oživel, da smo sprožili razprave o socioloških razsežnostih krize jugoslovanske družbe, skratka, da je sociološka misel prodirala v javnost in v njej kritično odzvanjala ... Ob izteku najinega dvojnega mandata leta 1985 pa te kritične razprave in druženja sociologov zaradi sporov, ki so prodrli v vse pore spolitizirane družbe in tudi med sociologe, dejansko ni bilo več mogoče ohraniti. JUS je bil še pred razpadom skupne države dokončno klinično mrtev.

Tvoja pripoved o raziskovanju javnega mnenja in razmerah na fakulteti sega v širši, slovenski, jugoslovanski prostor in čas. Ali gre za med seboj povezane, soodvisne stvari, pojave?

V mojem doživljanju gre pravzaprav za eno samo, sicer močno zapleteno in prepleteno zgodbo, in ne za več različnih, med seboj nepovezanih zgodb. Morda je to povezano z mojimi začetnimi vtisi o sociologiji in sociologih, ki sem jo prinesel iz kratkotrajnega bivanja v Beogradu, kamor sem se v naslednjih desetletjih vseskozi vračal. To je morda tudi izraz mojega razumevanja povezanosti učiteljske in raziskovalne vloge. Pa tudi dejstva, da sem vseskozi deloval povezano, skupinsko, pa vendar sam, v le na videz različnih vlogah. Na primer, ko je šlo za vzdrževanje in ohranjanje programov profesionalnega povezovanja, kakršno je bilo sociološko društvo. Center za raziskovanje javnega mnenja ni bil zgolj raziskovalna infrastruktura, omogočil je širše povezovanje, bil odskočna deska v slovenski, jugoslovanski in tudi mednarodni prostor. Omogočal nam je, da smo razvijali in ohranjali sociološka omrežja. Kako bi sicer pojasnili vlogo, ki smo jo slovenski sociologi imeli v mednarodnih povezavah, v ISA? Postavitev raziskovalne infrastrukture in ohranjanje profesionalne avtonomije – le-to je omogočalo družbenokritično obravnavo razvojnih vprašanj v spopadu s politiko, vključno s tveganjem disidentstva. In vse to je bilo v mojem razumevanju in prizadevanju prepleteno. Če pogledam nazaj, na izhodišča, bi rekel, da sta projekt SJM in Center kot oporišče služila ne le meni, temveč predvsem skupini povezanih raziskovalcev, med njimi Zdravku Mlinarju, Petru Klinarju, Zdenku Roterju idr., v širokem prostoru izobraževalnega in raziskovalnega delovanja na fakulteti in širše v sociološki skupnosti. Tako je nastajal tudi koncept »tridisciplinarne« družboslovne fakultete in njene vključitve v univerzo (FSPN), odpirali smo nova raziskovalna področja in raziskovalne centre. Še posebej v začetku sedemdesetih let, s prihodom matematika C. Trampuža, najprej v skupino SJM, nato pa kot nosilca razvoja računalništva na fakulteti in ustanovitelja računalniškega centra so se odprla vrata mladim strokovnjakom s področja informatike in metodologije. Fakulteta se je uvrstila v vrh moderno zasnovanih izobraževalnih in raziskovalnih ustanov. Dalje, snovali smo koncept družboslovnega centra, ki je z ustanovitvijo osrednje družboslovne dokumentacije in združitvijo fakultetne in knjižnice sociološkega inštituta ter končno s spojitvijo fakultete z Inštitutom za sociologijo bistveno vplival na akademsko zasnovo Fakultete za družbene vede in njeno moderno prostorsko umestitev. In sociološko društvo je vseskozi delovalo v funkciji razvijajoče se sociologije in je bilo pri tem odvisno od iste infrastrukture. Slovensko sociološko društvo (SSD), ki sem ga vodil v najtežavnejšem obdobju za sociologijo v letih 1969–1976, je podpiral taka prizadevanja, še posebej z ustanovitvijo t.i. študijske komisije, ki je izdelala poročilo in predlog za umestitev študija sociologije na »tridisciplinarno« fakulteto FSPN znotraj univerze. V času obračuna na FSPN je društvo zavrnilo zahtevo za ustanovitev t.i. partijskega aktiva sociologov. Dalje, društvo je spodbujalo in omogočalo vstopanje slovenskim sociologom v

jugoslovanska (JUS) in mednarodna (ISA) profesionalna omrežja ter na njihovo vidno delovanje v njih.

Ali tak pomen pripisuješ samo projektu SJM in skupini ob njem ali tudi drugim?

Seveda ne trdim, da brez SJM takega razvoja ne bi bilo. Bil pa je prvi sociološki raziskovalni program, ki ga je vodila povezana skupina, ki je vsekozi nekaj snovala – in ob njem so nastajali še novi sociološki programi in povezave, npr. Center za proučevanje religije in cerkve, Center za družbenoprostorsko sociologijo in sociologijo dela, Center za družbeno komuniciranje itd. Ti centri so se med seboj programsko in personalno povezovali. Kasneje se jim je pridružil še Center za informatiko in metodologijo. So pa pomembne razvojne vzgibe v fakulteto vnesli tudi raziskovalni programi in centri na področju politologije, mednarodnih odnosov in kasneje obramboslovja idr. In vendar je razmere v zgodnjem obdobju razvoja raziskovalnega dela na FSPN, v začetku sedemdesetih let, takratni dekan Vlado Benko hudomušno označil kot »FSPN pri CJM«.

Ko govorim o vlogi in pomenu CJM, ki je znotraj fakultete, pa tudi v javnosti, v dobrem in slabem pomenu, dobival tudi vzdevek »Tošev« center, naj povem, da je bil v resnici to vseskozi skupinski program. Prav v povezanem delovanju skupine raziskovalcev, profesorjev fakultete in relativno majhne skupine strokovnih sodelavcev je bila njegova moč in garant njegove kontinuitete v vseh petih desetletjih delovanja. Jaz sam sem bil včasih preveč izpostavljen zunanji člen, res pa je, da sem bil iniciator, povezovalec, včasih tudi mediator ... A kot skupina nikoli nismo razpadli in kot posamezniki družboslovci smo vselej imeli vsak svoje mesto v programu. Zato v zvezi s CJM in SJM nerad uporabljam ednino, pa čeprav sem osnutek programa zanj napisal sam mnogo prej, kot je bil formalno sprejet, in center vodil skoraj petdeset let. Projekt SJM je bil in hkrati ni bil moj osebni projekt in le tak je lahko postal del slovenske in mednarodne družboslovne infrastrukture.

Skupina SJM je imela pomembno vlogo, saj je vodila edini kontinuirani projekt, ki se je razvijal in prebija skozi dva sistema; začel se je v socializmu – in kljub pritiskom ni ugasnil, nadaljeval in nadgrajeval pa se je po prehodu iz devetdesetih let vse do današnjega časa. Zanima nas, ali opaziš kakšne razlike v uveljavljanju projekta v obeh obdobjih, morda še posebej z vidika prenosa rezultatov prakso, v politično odločanje? V literaturi se pojem javnega mnjenja povezuje z demokracijo ter izključuje z avtoritarnimi sistemi, in ti imaš izkušnje iz obeh obdobj. Kakšne so razlike v uveljavljanju raziskave SJM v obeh obdobjih? Ali res v socializmu ni bilo mogoče govoriti o neodvisnem izražanju mnenj in o svobodnem javnem mnjenju, kakor ga razumemo v demokratičnih sistemih? Ali je

politični pluralizem in večstrankarski sistem v raziskavo SJM vnesel kaj novega, kaj drugačnega? So kakšne razlike v odzivih ljudi in politike, kako je danes z akademsko svobodo v družboslovnem raziskovanju?

Po letu devetdeset, po družbenem prehodu, so v zasnovi raziskave SJM nastali, lahko bi rekel, globoki strukturni premiki. Vstopili smo v prostor mednarodnega primerjalnega raziskovanja in postali sooblikovalci vseh temeljnih longitudinalnih mednarodnih primerjalnih družboslovnih programov, od Evropske in Svetovne raziskave vrednot (EVS, WVS), Mednarodne družboslovne raziskave (ISSP), Primerjalne raziskave volilnih sistemov (CSES) do Evropske družboslovne raziskave (ESS) in še številnih drugih tematsko ožjih, regionalnih, časovno presečnih raziskav in projektov. V knjigi Primerjalno družboslovje smo večino teh projektov podrobno opisali. In vendarle bi dodal, da iz nič čez noč ne nastane ničesar. Težnje za vključevanje v mednarodne projekte so bile v slovenskem in jugoslovanskem družboslovju vseskozi navzoče in v omejenem obsegu se je to tudi dogajalo. Na primer v času šestdesetih, ko je bila jugoslovanska varianta participacije v upravljanju, samoupravljanje atraktivna tema za nekatere ameriške in evropske sociologe. Ti so s svojimi raziskovalnimi koncepti, pretežno tudi s sredstvi, potrebnimi za izvajanje raziskav, prihajali v naš prostor. Raziskovalci v Jugoslaviji so služili raziskovalnim ambicijam tujih raziskovalcev, ki so jih zanimali npr. samoupravna komuna, delitev moči in udeležba v upravljanju podjetij, vpliv mnenjskih voditeljev na oblikovanje javnosti, posamične raziskave v medijskem prostoru. In vendar smo se pri tem učili – in vstopali v mednarodne povezave. V začetku sedemdesetih je politika sprožila kampanjo proti vstopanju tujih raziskovalcev v jugoslovanski družbeni prostor z lastnimi programi – to je bilo tudi administrativno omejeno oz. prepovedano. Sociologi smo zakonski predpis, ki je določal prepoved, poimenovali kot »Lex Denić«, po Bogdanu Deniću, ki je veljal za vodilnega ameriškega raziskovalca jugoslovanskega političnega sistema. V prostoru vseh jugoslovanskih republik je poizkušal izpeljati raziskavo mnenjskih voditeljev ter njihovega vpliva na odločanje. Bil je sumljiv in politične oblasti so raziskavo prepovedale. Kasneje je bilo mogoče v raziskovalne povezave s tujimi raziskovalci vstopati samo s soglasjem državnih organov. To je veljalo za sedemdeseta leta, kasneje, še posebej v drugi polovici osemdesetih, so te zakonske omejitve postale manj pomembne oz. je bilo zlahka mogoče pridobiti soglasje za izvajanje takih raziskav. Tudi v okviru programa SJM smo izvedli nekaj parcialnih raziskav na iniciativo raziskovalcev iz tujine. Tako smo npr. med slovenskimi srednješolci izvedli raziskavo Evropska mladina in mir, ki jo je zasnovala skupina raziskovalcev iz salezijanske univerze iz Rima. Za BBC smo izvedli obsežno reprezentativno medijsko raziskavo, ki je opazovala radijski avditorij, še posebej doseg oz. domet tujih radijskih programov med slovenskim prebivalstvom; oglašali so se predstavniki

ameriških informacijskih služb (npr. USIA), pa jih zaradi izrazito obveščevalno zasnovanega projekta nismo podprli.

Sicer pa velja, da je bil tudi jugoslovanski notranji medkulturni prostor le stežka dostopen, če ne celo zaprt. V vsem obdobju delovanja »jugoslovanske sociologije« je le malo primerov raziskav, ki bi sočasno in na reprezentativnih vzorcih vstopale v prostor vseh republik in pokrajin. To seveda ni veljalo za uradno statistiko. In vendar smo raziskovalci iz CJM leta 1970 naročili izvedbo vsejugoslovanske empirične raziskave s tematiko raziskovanja tržišča (odnos do slovenskih industrijskih proizvodov, posebej do Iskre); ob koncu osemdesetih smo znova sodelovali s kolegi iz IDN Beograd pri zasnovi zadnje vsejugoslovanske empirične raziskave o razpadanju jugoslovanske družbe (Jugoslavija na kriznoj prekretnici). Mnogo pomembnejši kot omenjena dva projekta pa je bil projekt Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe, ki je bil grajen kot medkulturni oz. medrepubliški primerjalni projekt, usmerjen v opazovanje socialne strukture in vrednote. Empirična raziskava, ki je potekala v letih 1986/87, je zajela vzorčno izbrane polnoletne prebivalce vseh republik in pokrajin. To je bila edina kompleksna sociološka raziskava, opravljena tik pred razpadom jugoslovanske države in družbe. Projekt, rezultati in analize so opisani v knjigi Vrednote v prehodu IX. Dodam naj, da je zasnova in izvedba raziskave bila v rokah sodelavcev našega centra in skupine profesorjev iz Ljubljane (P. Jambrek, N. Toš), Zagreba (I. Šiber), Beograda (V. Goati) in številnih drugih.

Vse povedano kaže, da smo na prehodu v devetdeseta, v novih družbenih okvirih samostojne slovenske državnosti, imeli zadostne izkušnje iz medkulturnega raziskovanja ter visoko razvito metodologijo in raziskovalno prakso na področju družboslovnega empiričnega raziskovanja. Že ob koncu osemdesetih smo se poizkušali vključiti v mednarodne primerjalne programe, najprej v program ISSP (1988). Pri tem smo imeli popolno podporo E. Scheucha. In ker koordinatorjem nismo mogli, pa tudi ne hoteli zagotoviti vsejugoslovanske raziskave, temveč le raziskavo na slovenskem vzorcu, smo bili zavrtnjeni z argumentacijo, da ne reprezentiramo nacije. Z osamosvojitvijo pa smo izpolnili tudi ta vstopni pogoj in že v naslednjem letu smo bili dejavni člani programov EVS, WVS in ISSP.

V obdobju do devetdeset, torej v socializmu, smo snovali pretežno izvirne, lastne raziskave. Pri izbiri raziskovalnih problemov in pri operacionalizaciji smo bili avtohtoni. Po prehodu, torej v obdobju, ki ga označujemo kot demokratično, pa smo z vključitvijo v mednarodne primerjalne projekta svojo »izvirnost« uveljavljali le v omejenem obsegu. Večina teh programov se je ciljno in metodološko oblikovala v času, ko v njih še nismo sodelovali. Po vključitvi pa seveda sodelujemo v njihovem nadaljnjem razvoju. Izjema je le Evropska družboslovna raziskava, pri kateri smo sodelovali od prve zamisli dalje ter nato pri njeni problemski in operacionalni gradnji in

njenem vodenju v zadnjih petnajstih letih. V prvem obdobju (socializma) smo pojave analizirali in interpretirali predvsem v omejenem, nacionalnem – le izjemoma v jugoslovanskem, medrepubliškem – prostoru, v zadnjem obdobju pa so se neizmerno razširile možnosti mednarodnih primerjalnih analiz.

V razmerah socializma in sedaj, torej vseskozi, raziskujemo udeležbo ljudi pri upravljanju v ekonomskem in političnem sistemu. Prej smo povpraševali po vplivu delavcev in njihovi vključenosti v organe delavskega samoupravljanja, dalje, o vplivu občanov pri odločanju v lokalnih skupnostih, o vključenosti ljudi v družbenopolitične organizacije ipd. Sedaj pa je vse oblike participacije v ekonomskem sistemu prevzel kapital, v političnem sistemu pa politične stranke. Tako danes povprašujemo le po strankarski opredeljenosti, po zaupanju v institucije, še posebej po odnosu ljudi do vlade, parlamenta. Popoln razkroj prvotnega (samoupravnega) in vrednotenje aktualnih sistemov upravljanja je nedavno slikovito opisal B. M. Zupančič, ki je slovensko samoupravljanje označil kot »najbolj inkluzivno ekonomsko različico upravljanja na svetu«. Vsak delavec je sodeloval pri uspehu svoje »organizacije združenega dela«, bil je njen deležnik. In vsi so prispevali k skupnemu družbenemu premoženju. Ta razmislek ilustrira s primerom Fructalovih delavcev, ki so zjutraj hodili na delo z občutkom, da gredo v »svoje« podjetje. V novih sistemskih razmerah seveda ni nobenega dvoma, da so zgolj še mezdni delavci v grobem kapitalističnem smislu te oznake. Odloča le še kapital. Družbene ter regionalne oz. krajevne identitete tovarn se razkrajajo, izginjajo.

Seveda bi lahko razlike med »prej in danes« nizali še naprej. Prej smo, denimo, raziskovali pojav migracij predvsem ob strukturno in regionalno pogojenem – domnevno začasnem – odhajanju naših delavcev v tujino. Pa še glede na mednacionalne odnose med »domačini« in »delavci« iz drugih republik pri gradnji infrastrukturnih programov v Sloveniji. Danes pa opazujemo – in premalo raziskujemo – strukturno pogojen pobeg mladih izobražencev, spremembe v razmerjih deležev mladih in starih, zaposlenih in nezaposlenih ipd. In ob vsej svoji globaliziranosti in hkrati nacionalni monolitnosti lahko v Sloveniji danes, v razmerah medkontinentalnih begunskih valov, ki se je komaj dotaknejo, spremljamo – in ne raziskujemo – pojave naraščajoče ksenofobije, negativnega nacionalizma, grobega odklanjanja tujih kultur in religij, vse do verbalnih izrazov rasizma. Torej razlike v raziskovanju prej in danes so več kot očitne. In še: pojavi skrajne diskriminacije in izkoriščanje »tujih delavcev« smo nekoč občutljivo opazovali in raziskovali na primerih naših delavcev v tujini, npr. v Nemčiji, danes pa, pretežno neobčutljivi, opazujemo skrajne oblike zlorabe »tujih delavcev«, ki posredovani delajo v slovenskih podjetjih.

Pa še en vidik bi izpostavil; recimo mu vpliv režima oz. politike. Izkušnje

iz prejšnjega obdobja sem že opisal. Imeli smo težave, delovali smo v omejenih razmerah, a vendar smo raziskovalni program, ki smo ga zastavili ob koncu šestdesetih let, vseskozi razvijali in privedli v mednarodnih primerjavah (GSS, Allbus ipd.) na visoko raven. In prav v tem se izkušnja ljubljanske šole razlikuje od zagrebške in beograjske, in če dodamo še raziskovanja, ki so potekala v sedemdesetih in osemdesetih letih v ISU (Saksida, Rus) ter raziskave na družbenorazvojnem in prostorskem področju (Mlinar) in religiološkem področju (Roter) ter dodamo še razvoj na področju informatike in metodologije (Ferligoj, Trampuž), vse to lahko strnemo v oznako »ljubljanska družbenokritična empirična sociološka šola«. Če se večji del vodilnih sociologov beograjske in zagrebške šole v zgodnjih devetdesetih znajde v prostoru ideologije in nacionalistične politike, pa je ljubljanska empirično sociološka šola bolj ali manj preživela in se po devetdesetih integrirala v mednarodne programe – in se tako ohranila. A vendar se nam v obdobju socializma ni zgodilo, da bi nam kak oblastnik čez noč »odpovedal pogodbo«. V zadnjem desetletju pa se nam je to zgodilo vsaj dvakrat. Pa še ena, ne nepomembna razlika se kaže v odzivih na naše raziskave in analize. V razmerah socializma smo pogosto bili deležni odziva, pa čeprav v obliki ostre kritike in zavračanja, v zadnjem obdobju pa namesto odziva običajno doživljamo brezbržnost, včasih celo grobe diskvalifikacije v rumenem, strankarsko opredeljenem tisku. Oblastniki so v prejšnjih razmerah svoj odnos do raziskovanja napajali iz prevladujoče ideologije, ki se je oblikovala na dveh protislovnih in nerazdružljivih prizadevanjih: ohranjanju oblasti in razvijanju samoupravljanja. Ker sem B. M. Zupančiča že prej omenjal, ga bom še enkrat. On pravi, da je slovensko samoupravljanje bilo najbolj inkluzivna ekonomska različica upravljanja na svetu. Ideološko napajališče novih oblastnikov, ki (ob)vladajo družbo s finančnimi in kapitalskimi vzvodi, pa je neoliberalizem, ki je bočno podprt s klerikalizmom in revanšizmom. In pri tem gre – tudi v Sloveniji – za vzhodnoevropskem prostoru uveljavljeno »ekskluzivno« različico upravljanja, katere gradnik je protikomunizem. To opazujemo v razvoju današnje Poljske, Madžarske, pa tudi na Baltiku.

Ob vsej tej razlagi se nisem dotaknil vprašanja oblikovanja javnega mnenja v socializmu in torej oportuniteti in legitimnosti javnomnenskih raziskav. Nominalno, z vidika klasifikacije sistemov, bi se zaradi avtoritarne zasnove svobodno javno mnenje v socializmu sploh ne moglo oblikovati. To, kar zajemamo, opazujemo, ni svobodno javno mnenje, je rezultat manipulacij in monopolov. V razmerah kapitalistične družbe politični monopol nadomesti navidezni politični pluralizem, ki se v resnici razvije v monopol političnih strank in oz. v kapitalski monopol. Prostor svobode javnega mnenja je torej tudi tu bistveno omejen. Javno mnenje je politično, strankarsko in medijsko določeno, manipulirano. To je morda poenostavljena, paradigmatična razlaga razlik v oblikovanju in izražanju (svobodnega) javnega

mnenja v obeh sistemih. Sistem samoupravljanja je ljudem, delavcem, odpiral mnogotere dostope in vloge, pa čeprav morda malo pomembne pri končnem odločanju. Vrsta opazovanj v dolgem obdobju delovanja je pokazala, da je identifikacija ljudi s sistemom bila prevladujoče pozitivna in hkrati, da so bili pripravljeni izražati kritiko nanj. Govorili smo o socialističnem javnem mnenju. Teza, lahko sporna, a vredna analize in razprave. K temu še en vtis: nekoč so se v raziskavo povabljeni radi odzivali. Morda je bil to odraz nekega primarnega aktivizma v času in prostoru. Danes ljudje raziskovalce vse bolj pogosto odklanjajo, njihova pričakovana odzivnost – in torej vzorčna reprezentativnost raziskav – sta vse manjši. Seveda tudi to lahko pojasnimo s spremembami v času in prostoru: ljudje so zasičeni z vsemi oblikami komunikacij in so se glede odnosa do delovanja sistema kot volivci vse manj pripravljeni opredeljevati, pa čeprav ta opredeljuje temeljne pogoje njihovega preživetja in perspektiv. To še posebej velja za odnos do političnih strank, ki simbolizirajo prilaščanje oblasti, premoženja in korupcijo.

In še en razmislek v tem okviru, pravzaprav pomislek. Pred petdesetimi leti smo v raziskovalni program vstopili z imenom Center za raziskovanje javnega mnenja in projekt smo poimenovali Slovensko javno mnenje. Politični kontekst nastajanja programa in tudi mednarodni vzgledi so narekovali takšno poimenovanje. Naš namen ni bil podvojitev programa ISU, ki je takrat dobro deloval na širokem polju sociologije. Oznaka javnega mnenja je ustrezala niši, prostoru, ki se je po veliki raziskavi MKS odpiral v prostor politične sociologije. Lahko bi torej uporabljali tudi oznako politično javno mnenje, a že kmalu na začetku se je pokazalo, da z raziskavo posegamo v mnogo širši sociološki oz. družboslovni prostor. Tako smo v drugi raziskavi (SJM 1969) povpraševanja glede odnosa do sistema in udeležbe v njem razširili v polje družbenoprostorskih in razvojnih vrednot, na področje sociologije religije in v nadaljnjih dveh desetletjih bolj ali manj sistematično, včasih pa tudi povsem naključno še na vrsto drugih socioloških tematskih področij. Tako smo leto potem (SJM 1970) raziskovali poglede ljudi na takrat pomemben infrastrukturni projekt: izgradnjo prve slovenske avtoceste. Gre za raziskavo Stališča o razvoju cestnega omrežja, ki smo jo zasnovali Z. Mlinar, S. Saksida, M. Jezernik, poročilo pa sva napisala Z. Mlinar in jaz. Pri tem smo sledili tako sociološkim kot politološkim ciljem. Odkrivali smo prostorske domete, dosege ljudi različnih generacij ter socialnih in regionalnih izvorov, torej socialno določenost obvladovanja prostora. Hkrati pa smo v raziskavo vgradili politično javnomnenjski vidik. Kot sem že omenil, smo vstopili celo v prostor tržnega (Iskra) in tržno medijskega (reklamni domet medijev, Zlatorog) raziskovanja, pa smo to smer po dveh poizkusih povsem opustili, a ne zato, ker tega ne bi zmogli. Pobrало nam bi energijo in pluli bi z vetrom. Tako pa smo se lotevali raziskav migracij, socialne strukture,

nacionalnih identitet, kulturne potrošnje, razvojnih vrednot, participacije, odnosa do sistema, vernosti in cerkve, mednacionalnih odnosov idr., ki so vse močno presegale zamejitev na pojem javno mnenje. Šlo je skratka za raziskave, ki ustrezajo konceptu *social survey*. Dodam pa naj, da smo tudi v aktualnem obdobju zasnovali izrazito politično javnomnenjsko raziskavo (CJM, Politbarometer, 1995), ki je bila deležna velike medijske odzivnosti in seveda močno izpostavljena politični kritiki. Ob njej smo leta 2005 bili deležni grobih političnih pritiskov v zvezi z njeno problemsko zasnovo in sestavo raziskovalne skupine. Pritiske smo zavrnil, naročniki pa so iz »varčevalnih razlogov« odstopili od pogodbe. Podobne pritiske s pozicije moči smo doživljali v prvi polovici sedemdesetih let. Če so bila poseganja v sedemdesetih ideološko in politično determinirana, sta imela posega v letih 2005 in 2011 zgolj civilnopravni videz, torej preklc veljavne pogodbe, dejansko pa svoj ideološki temelj.

A da se vrnem k vprašanju poimenovanja. Morda bi lahko naš program ustrezneje poimenovali kot Center za primerjalno družboslovno raziskovanje. To še posebej velja za aktualno obdobje, ko je program do štirih petin zapolnjen z raziskavami in obvezami do mednarodnih primerjalnih programov.

34

In vendar pojem javno mnenje, v kakršnikoli povezavi in razumevanju, že skozi desetletja pomembno določa tvoje delovanje. Kje si se srečal s tem pojmom?

Moral bi preveriti v virih in obuditi spomin, da bi lahko karkoli o tem zatrdil. Zdi se mi, da sem se s tem pojmom srečal v okviru študija teorije države in prava, nekaj let kasneje, v okviru študija na IDN v Beogradu vzel v roke Kelsnovo Čisto teorijo prava, pa še Pašukanisa povrhu, ruskega marksističnega teoretika države; srečal sem se z Rousseaujevim razumevanjem pojma *opinion publique* in njegovim pomenom v razvoju meščanske države; prebiral sem Toennisevo Kritiko javnega mnenja – in po spoznanju o protislovnosti pojava in pogledov nanj prišel do prepričanja, da gre za pomembno družboslovno, sociološko kategorijo, ki sodoloča razumevanje in potek demokratizacije modernih družb, tudi socialistične samoupravne, kakršna je po svoji normativni zasnovi bila takrat jugoslovanska družba. O tem je več pisal F. Vreg.

Prej si spremembe, ki so nastale po devetdesetih, označil kot globoke, strukturne in to ilustriral s premikom raziskave SJM v mednarodni primerjalni prostor, družbeno razsežnost teh sprememb pa z nakazovanjem razlik v raziskovanju pred in po »obratu« ...

Sociologi smo bili desetletja nosilci kritike sistema, ki je sicer v sebi združeval nezdružljivo, namreč enopartijski (avtoritarni) sistem in samoupravljanje. In vendarle je šlo za dve sistemski prvini, za dva gradnika: nadomestitev

prvega s strankarskim pluralizmom je bila pričakovana in na videz legitima, drugi, samoupravljanje, pa je bil zavržen, zatajen in končno v celoti nadomeščen s prakso kapitalskega upravljanja. Družboslovje oz. sociologija ni ovrednotila pomena, dometa in možnosti tega participativnega modela in prakse upravljanja niti preprečevala njegovega ukinjanja. Z enkratnim rezom je bilo odpravljeno in odstranjeno skoraj polstoletno izkustvo, kot da je šlo za obdobje, označujemo ga s pojmom socializem, po svojem bistvu nelegitimno, kot da ga ne bi bilo. To velja tudi za pojav družbene lastnine in za njen popoln razkroj. Globoke strukturne spremembe sicer niso nastale hipoma, na točki prehoda, temveč postopoma, bolj ali manj sunkovito – in le na videz brez premisleka. Bile so načrtovane in njihov prvenstveni cilj je bil obnovitev predvojnih razmerij. Pokazale so se v frontalni denacionalizaciji nekdanj nacionaliziranega oz. odvzetega premoženja in »njegovem vračanju« posameznikom in skupinam brez pravnega upravičenja (npr. fevdalno premoženje, t. i. cerkveni skladi, hipotekarno obremenjeno premoženje idr.), v premikih v socialni strukturi, v marginalizaciji oz. izginjanju delavstva, v praznjenju prostora participacije, v povečevanju celotne družbene moči v rokah maloštevilnih posameznikov in skupin (lastnikov), z odtujenostjo politične oblasti od volilnega telesa, z razkrojem zaupanja v njene institucionalne nosilce idr. Ker smo v procesu razpadanja jugoslovanskega sistema in po osamosvojitvi vstopili v tok novega, evropskega združevanja, so se v prvem obdobju te »etapne« izgube zdele manj pomembne. Zdelo se je, da bo pridruževanje, združevanje v Evropo nadomestilo oz. prekrilo izgube zaradi razpadanja oz. nadomeščanja starega sistema z novim. Naše raziskave (EVS, WVS, ISSP itd.), opravljene v času do formalne vključitve v Evropsko unijo, ki sva jih analizirala in opisala z V. Rusom v knjigi Vrednote Slovencev in Evropejcev, v glavnem to potrjujejo. Na Inglehartovem Vrednotnem atlasu smo se Slovenci znašli sicer na robu prostora, ki ga je on označil kot komunistični blok – in vendar bližje Nemčiji, Grčiji, Finski, Izraelu kot Hrvaški, Češki itd. Zapisala sva, da je »vsako uvrščanje Slovenije v postsocialistično srednjeevropsko skupino držav hoteno ali nehoteno podcenjevanje tega, kar so generacije pred nami že dosegle«. Taka ocena, ki seveda ni zgolj najina, temelji na dognanju, da je Slovenija v tranzicijo, v družbeni obrat prinesla doto kot rezultat kulture odprtosti in participacije. In zdi se, da v nadaljnjem razvoju ta prednost izginja. Motiviranost za vključevanje in identifikacija s sistemom upada, izginja in znotraj tega splošnega trenda se znajdem tudi sam.

Ali točka prehoda pomeni torej tudi zate osebno pomemben premik?

Lahko pritrdim. Na prehod smo se, vsaj iz sredine osemdesetih, pripravljali in sodelovali v pripravah zanj. To se npr. pokaže v tematizaciji raziskav v obdobju 1985–1991, ko smo v raziskavah intenzivno sledili novim

družbenim gibanjem, opazovali spreminjanje odnosa do sistemskih postavk, kot so npr. bratstvo in enotnost, pomoč nerazvitim, vloga JNA, odnos do monopola ZK, odnos do zasebne lastnine, do pojavljanja novih političnih strank idr. Staro skupščino (SRS) smo na željo predsednika M. Potrča raziskovalno podprli pri artikulaciji ustavnih amandmajev o republiški suverenosti, novo skupščino (RS) pa na pobudo predsednika F. Bučarja pri oblikovanju nove slovenske ustave. To je bil čas pred in po obratu, opisan je v knjigi *Dozorevanje slovenske samozvesti*, ko smo bili raziskovalci v polni meri vključeni v potek družbenih reform. Sam sem v tem času sodeloval in vodil vrsto programov, med njimi v sredini osemdesetih raziskavo »Razredna bit«, tekoče letne raziskave SJM, sodeloval v jugoslovanskih socioloških razpravah o družbeni krizi, sousmerjal razvoj raziskovalne dejavnosti kot direktor (1979–1989) RI FSPN ter kot dekan (1989–1991) zaključeval akademsko razpravo o prenovljenem študijskem programu družbenih ved in proces pripojitve Inštituta za sociologijo v okvire »nove« Fakultete za družbene vede. S tem je bil uresničen večji del institucionalnih in programskih predpostavk za našo zamisel o družboslovnem središču. Akademski kolektiv učiteljev in raziskovalcev je v sredini devetdesetih let bil na visoki, evropsko primerljivi ravni svojega delovanja. Žal kasnejši razvoj s pedagoškimi reformami (bolonjska), z drobljenjem smeri in programov, z ustanavljanjem novih centrov, z uvajanjem kvantitativnih meril pri vrednotenju akademske (pedagoške in raziskovalne) dejavnosti ni sledil začetnim ciljem »družboslovnega središča«.

Kot vseskozi smo tudi v tem prehodnem času v CJM vključevali mlade raziskovalce. Kot prvi se nam je pridružil Mitja Hafner Fink (1986), ki je bil vključen v projekt Razredna bit, v okvirih katerega je pripravil disertacijo, in kmalu zatem sem mu predal predavanja iz Metodologije. V začetku devetdesetih so se v program SJM vključili še Janez Štebe, Brina Malnar, Samo Uhan in Slavko Kurdija. Vsi so bili poleg raziskovalnega dela postopoma vključeni še v pedagoško delo, ki sem ga sam ob koncu tisočletja opuščal – in na začetku novega dokončno opustil. Še vedno je delovala ustanovna skupina SJM s profesorji P. Klinarjem, Z. Mlinarjem, Z. Roterjem, B. Markičem, C. Trampužem – in potek vključevanja projekta SJM v mednarodne programe privedla do konca. Potem pa so se kolegi drug za drugim umikali, najprej Z. Roter (1990) v pokoj, nato sta se B. Markič in P. Klinar (1994) za vselej poslovila, kmalu za njima tudi C. Trampuž, Z. Mlinar pa se je umaknil v svoj delovni kabinet na SAZU. Ostal sem v družini mladih sodelavcev, ki so se sčasoma izoblikovali kot raziskovalci, vsak v svoji smeri, in ostali znotraj centra oz. z njimi tesno povezani. Tako sta dva predavatelja metodologije, M. Hafner – Fink je hkrati nacionalni koordinator v programu ISSP in S. Uhan nacionalni koordinator WVS; J. Štebe je iz rok S. Švare, strokovnega sodelavca centra, prevzel empirični podatkovni sklad SJM, sodeloval je pri zasnovi in prevzel

vodstvo Arhiva družboslovnih podatkov. S. Kurdija je kot profesionalni raziskovalec nacionalni koordinator pri programu ESS. In končno, B. Malnar, visoko usposobljena raziskovalka, je članica osrednje koordinacije ESS in hkrati že dobro leto in pol predstojnica Centra.

Kaj pa se je v tem času dogajalo na področju tvojega povezovanja s kolegi v tujini?

Tudi v tem drugem obdobju, ko sem izgubljal svoje prvotno, dolgoletno kolegialno okolje in ga postopoma dopolnjeval z mladimi sodelavci, sem pri svojem delovanju in početju iskal in našel oporo in mnogotero sodelovanje. Tako sem ob koncu osemdesetih na obisku na kölnski univerzi ponovno srečal in se povezal z E. Scheuchom, se dodobra spoznal z njegovimi programi: študija sociologije na kölnski univerzi, Inštitutom za primerjalne družboslovne raziskave in še posebej s programom Centralnega arhiva za empirično družboslovno raziskovanje (ZA Köln). Ob tem sem se seznanil še s programi pomembnih infrastruktur nemškega družboslovja, namreč z ZUMA, Mannheim, osrednjim nemškim centrom za izvajanje empiričnih raziskav in metodoloških analiz ter z osrednjo nemško družboslovno dokumentacijo (IZ, Bonn). Zgledno delovanje vseh treh ustanov je, slovenskim razmeram primerno, povzeto v programih ODK, ADP, deloma pa tudi v delovanju CJM in centrov na informatično-metodološkem področju. Povezovanje z E. Scheuchom oz. njegovimi sodelavci E. Mochmanom, direktorjem ZA, ter P. Mohlerjem, direktorjem ZUMA in takrat mednarodnim koordinatorjem ISSP, traja vse do danes. Tako smo npr. s P. Mohlerjem in B. Malnar skupaj uredili knjigo *Modern Society in Values* (1995), zasnovano na analizah rezultatov raziskav ISSP. Koncem osemdesetih se je programu SJM pridružil socialni in politični psiholog V. Mihelj. Skupina SJM je v začetku devetdesetih sprejela njegov predlog operacionalizacije vrednot, t.i. »vrednote-pojmi«, ki je odtlej postal del železnega repertoarja projekta SJM. Najino kolegialno sodelovanje se je sredi devetdesetih izrazilo v ureditvi knjige *Slovenia Between Continuity and Change*; knjigo sva pripravila na pobudo H. D. Klingemanna iz WVZ Berlin. Nekako v istem času sem se v skupini čeških sociologov udeležil razprave o potekih tranzicije v naših državah. Med njimi je bil docent iz Karlove univerze Jiří Šubr; dogovorila sva se in uredila zbornik *Crossroads of Transition* (1995).

Pomembna točka mojega mednarodnega povezovanja in sodelovanja je bil projekt Politične orientacije v Srednji in Vzhodni Evropi, ki sem se mu pridružil na povabilo H. D. Klingemanna, profesorja na FU Berlin in vodjo raziskovalnih programov v WZB Berlin. Na njegovo povabilo sem kot raziskovalec jeseni 1992 gostoval na WZB, osrednji nemški družboslovni raziskovalni ustanovi s širokim spektrom raziskav, od novejših socialne in politične zgodovine do proučevanje institucij in procesov demokratizacije v

Nemčiji in sodobnem svetu. Tu sem se srečal in povezal še z vrsto nemških družboslovcev, med njimi z W. Zapfom, uglednim nemškim sociologom, zastopnikom konceptov kvaliteta življenja in socialni indikatorji. Pridružili smo se njegovemu projektu Evromodul, zgodnejši varianti raziskovalnega pristopa, ki je bil kasneje uveljavljen v okviru Evropske družboslovne raziskave. Po odhodu iz WZB se je v »mojo sobo«, v rotundo WZB, naselil Max Kaase, mednarodno ugleden politolog (bil je predsednik IPS in direktor ZUMA), ki je tu začel snovati in prek Evropske znanstvene fundacije plasiral idejo o Evropski družboslovni raziskavi. Povezava z njim me je privedla v inicialno skupino za pripravo tega projekta pri Evropski znanstveni fundaciji in do odločitve o sodelovanju in izvajanju raziskave ESS od leta 2000 dalje – vse do danes. Z M. Kaasejem sva uredila knjigo *Zaupanje v vlado* (1999), v kateri je prikazan veliki evropski projekt, ki je potekal pod istim imenom; v knjigi je objavljena tudi slovenska študija o zaupanju v institucije.

Kako pomembni so osebni stiki med raziskovalci, pokaže tudi primer posveta, ki ga je organiziral Inštitut za pastoralno sociologijo pri Katoliški teološki fakulteti Dunajske univerze. Srečanje s prof. P. Zulehnerjem, teologom in izjemno raziskovalno podkovanim pastoralnim sociologom, in Miklošem Tomko, uglednim madžarskim religiologom, je spodbudilo zamisel o zasnovi in izvedbi religiološke raziskave v Srednji in Vzhodni Evropi. Povezava in sodelovanje se je izrazilo najprej v obsežni empirični raziskavi leta 1997, nato pa v analizah in poročilih o stanju religioznosti in odnosih do cerkve, ki so bila leta 1999 objavljena v seriji nemških knjig pod skupnim naslovom *Gott nach Kommunismus*. Ob tem sem se delovno povezal s pastoralnim sociologom V. Potočnikom iz TF Ljubljana; skupaj sva napisala in objavila poročilo o slovenskem delu raziskave.

In še, nekako v sredi devetdesetih, sem v okviru študijskega bivanja na Dunaju obiskal Institut für Höhere Studien, ki ga je kmalu po vojni soustanovil P. Lazarsfeld. Tu sem se srečal s takratnim vodjo sociološko-politološkega oddelka K. H. Müllerjem in kmalu zatem znova v okviru koordinacije projekta W. Zapfovega Euromodule in še v iniciativni skupini za pripravo Evropske družboslovne raziskave. Najino dolgoletno sodelovanje se je izrazilo v vrsti projektov in več knjigah, ki sva jih pripravila kot avtorja, soavtorja in skupna urednika. Naj omenim le najpomembnejše: *Political Faces of Slovenia* (2005), *Three Roads to Comparative Research* (2009), *Primerjalno družboslovje* (2011) in *Towards a New Kind of Social Science* (2012). Kolegialno sodelovanje z njim je vidno označilo moje raziskovalno delovanje v zadnjih petnajstih letih.

In vse to so le posamične izbrane ilustracije, v vrh teh skupnih prizadevanj pa prav gotovo sodita knjigi B. Malnar, K. H. Müller: *Surveys and Reflexivity, A Second-Order Analysis of the European Social Survey* (ESS, 2015), ki predstavi problematiko »analize drugega reda« na primeru

Evropske družboslovne raziskave, ter samostojna knjiga K. H. Müllerja *Second-Order Science* (2016). Seveda pri teh knjigah nisem soavtor, sem pa sodeloval v pogovorih o njihovi zasnovi in izvedbi. Dodam naj, da se je K. H. Müller pridružil programski skupini SJM.

Ali bi torej lahko rekel, da so se v zadnjem času smislu spremenili poudarki v tvojem raziskovalnem delu in tudi nasploh v okviru CJM?

Če so moje delovanje iz prvega obdobja po eni strani označevali predvsem tematska izvirnost, koordinacija, spodbujanje timskega dela, vodenje empiričnih raziskav ter po drugi strani iskanje in utrjevanje profesionalne identitete in avtonomije, kot se je uveljavljala z raziskovalnim delom in javnim, strokovnim družbenokritičnim delovanjem, pa je v drugem obdobju vsega tega manj. Po umestitvi v prostor mednarodnega družboslovnega raziskovanja so raziskovalni programi potekali mnogo bolj utečeno, delo v centru je bilo bolj profesionalizirano in dobro informacijsko tehnično podprto, sam pa sem se lahko mnogo bolj umirjeno posvečal tudi analitičnemu raziskovalnemu delu. Še posebej pomemben izkaz te usmeritve je analiza vrednotne strukture Slovencev, ki sva jo dobri dve leti vodila s kolegom V. Rusom in je izpisana v knjigi *Vrednote Slovencev in Evropejcev* (2005).

Začetne zapise o metodoloških temah, ki so bili objavljeni v metodoloških učbenikih v sedemdesetih in kasneje, sva K. Müller in jaz v zadnjem desetletju nadgradila z obravnavo metodoloških tem, posebej z vidika mednarodnih primerjalnih analiz in t. i. analize drugega reda. Torej, sam sem se po štirih desetletjih zopet vrnil k metodološkim temam.

Dodal bi še, da sem tudi v zadnjih dveh desetletjih, po prehodu, vodil nekaj raziskovalnih »ekskurzij« v aplikativno raziskovanje, celo v ponovne poizkuse tržnega raziskovanja, kot v sedemdesetih letih. Tako smo npr. po naročilu velikega trgovskega sistema z raznoliko in razpredeno mrežo enot po vsej Sloveniji (Mercator) nekaj let in ponavljajoče izvedli raziskavo notranjih odnosov, razmerij med zaposlenimi in menedžmentom ter splošno zadovoljstvo. Šlo je pravzaprav za aplikacijo koncepta socialnega kapitala. Analize in interpretacije, ki smo jih ponudili naročniku, ko prevzemnik rezultatov ni bil zgolj menedžment ali uprava, ampak smo predstavitve podali pred širokim sestavom vodilnih, zaposlenih in sindikatov, so bile sprejete in upoštevane. Podobno smo z nekaj raziskovalnimi prijemi v notranji, splošni in ciljni javnosti raziskovalno preverjali zadovoljstvo zaposlenih, pripravljenost za sodelovanje v t. i. notranjem odkupu (v času certifikatne privatizacije) ter ugled poslovnega osebka (Petrol). Čeprav smo dobivali predloge za vključitev v programe nekaterih mednarodnih tržnih raziskovalnih omrežij, se v to nismo spuščali, saj bi nas odvrnilo od našega temeljnega namena: nadgrajevati koncept slovenske družboslovne raziskave kot izhodišča za udeležbo v mednarodnih raziskovalnih programih.

Svojevrsten primer »ekskurzije« zunaj osnovne programske smeri je bila tudi raziskava Politbarometer (PB, 1995–2014). Pri tem je šlo pravzaprav za izziv, vsebovan v prvotni opredelitvi programa centra: za raziskovanje političnega javnega mnenja. Ideja o Politbarometru kot tematsko aktualni in odzivni javnomnenjski raziskavi je bila tema pogovorov v skupini SJM že od sredine osemdesetih let in neposredno po obratu. Še posebej zavzet pri tem je bil B. Markič. Družbene in politične razmere za tako raziskavo so morale dozoreti, pa tudi orodja, potrebna za njeno izvajanje, smo morali pridobiti. In to ni bilo prav enostavno. Spomnim se, da smo si prvi telefonski anketni studio ogledali v raziskovalnem centru Doxa v Milanu (1973), nato še v Berlinu in v Mannheimu idr. Prvo skico računalniško podprte anketne delavnice sva s C. Trampužem izrisala ob koncu osemdesetih, do opreme in prostorov zanj pa smo prišli šele ob koncu leta 1994. In pri tem nas je podprl takratni minister za znanost R. Bohinc. Pri problemski in metodološki postavitvi raziskave Politbarometer, ki je bila projekt stare ekipe SJM, sta pomembno sodelovala profesorja C. Trampuž in V. Mihelj, izvajati pa ga je pričela mlada ekipa CJM. Sicer pa je zgodba o Politbarometru vredna posebne pripovedi.

Naj še dodam, da smo zaradi socialne občutljivosti tematike, povezane z nezaposlenimi in nezaposlenostjo, sledili predlogom in sodelovali pri dveh nalogah. Za Zavod za zaposlovanje smo zasnovali in izvajamo ponavljajočo se raziskavo med registriranimi nezaposlenimi, o njihovih specifičnih problemih in njihovih pogledih na oblike socialnih podpor ter posredniške in informativne vloge zavoda. Gre za cilje, ki so vredni strokovnega raziskovalnega napa. To aplikativno raziskavo uspešno vodi S. Kurdija. In končno bi navedel primer raziskave, usmerjenje v opazovanje socialno-ekonomskih in psihološko-medicinskih učinkov razpada velikega podjetja, ki se pokaže v množični brezposelnosti: primer Mure in njenega večletnega postopnega razpadanja in razpada. Idejo za raziskavo je dala prof. M. Dodič – Fikfak iz Kliničnega inštituta z medicino dela. Zanimale so jih družbenomedicinski učinki izgube oz. ohranjanja zaposlitev: mi smo ob tem le svetovali in izvedli anketo med delavkami Mure. Žal je pri tem šlo le za ozko opredeljen problem, ki bi terjal kompleksen pristop k razkrivanju socialnih učinkov propada velikega podjetja v omejenem lokalnem okolju. In vendar sta me ta raziskava in primer Mure vrnila za desetletja nazaj k poročilu o brezposelnih v Marienthalu. Tedaj, v zgodnjih tridesetih, ob začetkih empiričnega raziskovanja, so raziskovalni zanesenjaki to zmogli. Ali se iz zgodovine sociologije lahko kaj naučimo?

Ob vsem tem lahko le z obžalovanjem ugotavljam, da »globalizirani« mednarodni primerjalni projekti, ki jim sledimo zadnjega četrta stoletja, prav zaradi svoje odmaknjenosti od konkretnih ljudi, človeških problemov, razpoznanih socialnih skupin, slojev, populacij zgubljajo pomemben del svoje

družbene vloge, socialnega naboja in spoznavnih možnosti. Slovenska in jugoslovanska sociologija je bila v svoji kritični naravnosti sposobna izbirati in se lotevati kompleksnih tem, ki se jim v zadnjih desetletjih izogibamo. In vendar gre ob tem tudi za neko morda zgolj nadomestno zadovoljstvo. Pred petimi desetletji smo v okviru raziskovalnih seminarjev z maloštevilnimi študenti družbenih ved oz. sociologije skupaj opredeljevali probleme, iskali operacionalne rešitve zanje, zbirali podatke, jih analizirali in poizkušali prenašati njihovo spoznavno vsebino v prakso. Šlo je za svojevrstne sociološke akcijske raziskave, ciljane na družbene spremembe. Sociologi smo družbene razmere in temelje ureditve vseskozi obravnavali iz kritičnih izhodišč. V zadnjih desetletjih so se razmere spremenile. Tudi pogoji izvajanja raziskovalnega pouka so se spremenili: množice študentov, raziskave so se profesionalizirale, pristopi standardizirali, rezultati raziskav so prikazovani na odmaknjeni, abstraktni ravni, v analizi uporabljamo zahtevne matematično podprte multivariantne metode idr. In vendar se prav tu odpirajo nove možnosti: novi koncepti, njihove nove operacionalizacije in uporabljena moderna orodja, zahtevne vzorčne zasnove in analitični postopki so javno dostopni! V okviru programa SJM smo v zadnjih desetletjih prav pri tem naredili odločilen korak naprej. Rezultati naših raziskav so javno dostopni – in postali so pomembno gradivo v študijskem procesu tako v vsebinskem kot v metodološkem smislu. Na njihovi podlagi potekajo metodološka in raziskovalna eksperimentiranja študentov, nastajajo poizkusi samostojnih študentskih analiz – vse do doktorskih disertacij. V Sloveniji je ta analitsko–raziskovalna praksa mnogoterih uporabnikov najbolj razširjena. To potrjujejo podatki o uporabi raziskovalnih datotek Evropske družboslovne raziskave, v kateri slovenski uporabniki izstopamo daleč nad povprečjem. Rezultati raziskav, ki so v preteklosti pogosto ostajali zaprti v predale raziskovalcev in naročnikov, se tako vendarle prelivajo v širše javnosti, strokovne in tudi laične. Rezultati raziskav torej ne ostajajo zgolj v rokah raziskovalcev in naročnikov. In še vedno in vse bolj se uveljavlja desetletja gojen, SJM–ju imanenten koncept odprte, dostopne – javne sociologije.

In prav je, da ta pogovor tu prekinemo – in ga ob kaki drugi priložnosti nadaljujemo.